

ETÜT DERGİSİ
Erzurum Teknik Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETUT JOURNAL
Erzurum Technical University
Faculty of Letters Journal of History

Yıl: 3

Sayı: 5

December 2022

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
Yılda İki Kez Yayınlanan Hakemli Bir Dergidir

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
Erzurum Technical University Faculty of Letters Journal of History

Yayın Şekli: Yılda iki kez, (Twice a year).

Yayın Dili: Türkiye Türkçesi ve İngilizce (in Turkey Turkish and English).

Yayın Türü: Hakemli Dergi (Peer-reviewed Journal).

Yayın Sahibi/Owner

Doç. Dr. Naim Ürkmez

Alan Editörleri/Field Editors

Doç. Dr. Uğur Akbulut (Yakın Çağ Tarihi)

Doç. Dr. Muhammed Gökhan Polatoğlu (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Musa Sezer (Yeni Çağ Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Zafer Sever (Genel Türk Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer (Orta Çağ Tarihi)

Editör Yardımcıları / Assisting Editor

Dr. Öğr. Üyesi Musa Sezer

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Emel Akbey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Legal Representative

Sedat Kızıltunç

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yavuz Aslan (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemalettin Kuzucu (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Murat Küçükkuşurlu (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Bayram Nazır (Gümüşhane Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet Öksüz (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Tezcan (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Doç. Dr. Aydın Efe (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Doç. Dr. Yasin Topaloğlu (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Sacit Uğuz (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu (İstanbul Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Derya Coşkun (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Şemsettin Çelik (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer (Erzurum Teknik Üniversitesi)

e-ISSN: 2757-8615

Baskı: Zafer Medya Grup

Yenikapı Caddesi Kadioğlu Sokak Yakutiye/Erzurum

Tel: 0442 234 22 85

Makalelerin bilim ve dil sorumluluğu yazarlara aittir.

DANIŐMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet Aksın (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Betül Aslan (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Sezai Balcı (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Budak (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Çiğdem (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Songül Çolak (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Çolak (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. S. Esin Dayı (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Alpaslan Demir (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali Gazel (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Benon Gaziński (Warmia And Mazury University)
Prof. Dr. Kenan İnan (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit Kılıç (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Bünyamin Kocaođlu (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekerıyya Kurşun (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Bırsel Küçüksipahiođlu (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban Ortak (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat Örenç (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Besim Özcan (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus Özger (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamit Pehlivanlı (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadık Sarısaman (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk Selvi (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk Söylemez (KahramanmaraŐ Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. Serpil Sürmeli (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis Şahin (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Bu Sayının Hakem Listesi

Dr. Ahmet AKSIN, Fırat Üniversitesi

Dr. Ömer ÇAĞATAY, Bingöl Üniversitesi

Dr. Fatma KAYA DOĞANAY, Atatürk Üniversitesi

Dr. Bekir GÖKPINAR, Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi

Dr. Erdem KARACA, Bitlis Eren Üniversitesi

Dr. Ramazan KAYA, Atatürk Üniversitesi

Dr. Beşir MUSTAFAYEV, Siirt Üniversitesi

Dr. Ulvi Ufuk TOSUN, Atatürk Üniversitesi

Dr. Pınar ÜLGEN, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Halil YAVAŞ, Hitit Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

BANU ÇETİN ÜNAL 6-23

Orta Çağ Almanya'sında Engizisyon
Inquisition in Medieval Germany

TOLGA AKBABA 24-53

Nahçıvan'da Rusya ile İngiltere'nin
Gerçekleştirdikleri Kentkırım Uygulamaları ve
İran'ın Rolü (1828-1920)
The Urbicide Committed by Russia and The
United Kingdom in Nahchivan and the Role of
Iran (1828-1920)

FADİMANA FİDAN 54-87

Keban ve Ergani Ma'adin-i Hümayûn Emini
Yeğen Mehmed Efendi'nin Muhallefâtı
Muhallefat of Yegen Mehmed Efendi,
Commissioner of Ottoman Imperial Mines of
Keban and Ergani

SELAHATTİN TOZLU 88-111

İhsan Abidin Bey'in Bilgilerine Göre
Erzincan, Dersim ve Elaziz Vilayetlerinde Ziraat
Agriculture in Erzincan, Dersim, and Elaziz
Provinces According to İhsan Abidin Bey's
Knowledge

MİRAC YAĞIR 112-118

Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid
The Last Sultan of an Age, Abdulhamid II

YAZIM KURALLARI 119-121

Orta Çağ Almanya'sında Engizisyon

Banu Çetin Ünal

Dr.

banunal@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2651-6286>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 02.10.2022

Kabul Tarihi 16.11.2022

Yayın Tarihi 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.25

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
ETÜT, Sayı: 5, Aralık, 2022, Erzurum/TÜRKİYE
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdersisi>

Inquisition in Medieval Germany

Banu Çetin Ünal

Ph. D.

banunal@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2651-6286>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 02.10.2022

Accepted Date 16.11.2022

Date Published 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.25

Atıf-Citation: Banu Çetin Ünal, "Orta Çağ Almanya'sında Engizisyon",
ETÜT, Sayı: 5, Aralık 2022, s. 6-23.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal
ETUT, Issue: 5, December 2022, Erzurum/TURKEY
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdersisi>

Orta Çağ Almanya'sında Engizisyon

Banu ÇETİN ÜNAL

Öz

Engizisyon kurumu Orta Çağ Avrupa'sının karanlık tarafını temsil etmektedir. Orta Çağ Avrupa'sı Engizisyon sebebiyle oldukça kötü zamanlar yaşamıştır. Bu durum, bu dönemin karanlık olarak algılanmasının nedenlerinden biridir. Hristiyanlıktan dönen ya da Kiliseye başkaldıran kişi ya da gruplar bu dönemde heretik olarak adlandırılırken Kilise ve Engizisyon, bunlara karşı sürekli bir mücadele halinde olmuştur. Çalışmamızda Orta Çağ Almanya'sının bazı bölgelerindeki heretik grupların ya da bir şekilde hedef tahtasına oturtulan grupların varlığından ve bunlara Engizisyon tarafından uygulanan cezalardan bahsettik. Özellikle Orta Çağ Almanya'sında Engizisyon tarafından işkenceye uğrayan Yahudi topluluklarının ve cadı olarak suçlanan kişilerin hangi işkencelere maruz kaldıkları üzerinde durulmuştur. Özellikle cadı olarak nitelendirilen kişilere yapılan eziyetler son derece acımasızdır. Genel olarak Orta Çağ Avrupa'sında birçok kişi cadı damgasıyla öldürülmüş olsa da bu oranın neredeyse yarısının Almanya'ya ait olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Almanya, Engizisyon, Kilise, Heretik.

Inquisition in Medieval Germany

Abstract

The institution of the Inquisition represents the dark side of medieval Europe. Medieval Europe experienced very bad times due to the Inquisition. This is one of the reasons why this period is perceived as dark. Individuals or groups who apostatized from Christianity or rebelled against the church were called heretics during this period, and the church and the Inquisition were in a constant struggle against them. In our study, we talked about the existence of heretical groups or targeted groups in some parts of medieval Germany and the punishments imposed on them by the Inquisition. In addition, the torture of Jewish communities and people accused of being witches by the Inquisition in medieval Germany is dwelled on. Especially the tortures of people who are described as witches is extremely cruel. In general, although many people were killed under the stamp of witches in medieval Europe, it can be said that almost half of this rate belonged to Germany.

Keywords: Medieval Age, Germany, Inquisition, Church, Heretics.

Giriş

Orta Çağ Avrupa'sının en belirgin özelliklerinden biri farklı egemen güçlerin bir arada olmasıdır. Bunların başında Katolik Kilisesi gelmektedir. Kilise kendini en büyük güç olarak görmüş ve kendinden başka hiçbir gücün ya da düşüncenin varlığını kabullenmemiştir. Kilise ve Engizisyon, kendi öğretilerini kabul etmeyen bu kişi ya da grupları heretik olarak adlandırmış ve bunlara karşı daima mücadele içinde olmuştur. Engizisyonun kurulmasıyla birlikte heretik olarak damgalanan kişiler çetin işkencelere maruz kalmışlardır. Engizisyonun çok farklı yargılama

yöntemleri bulunuyordu. Orta Çağ Avrupa'sının çok farklı bölgelerinde görülen heretikler ve bunlara Engizisyon tarafından uygulanan acımasız işkenceler Orta Çağ Avrupa'sının karanlık tarafı olarak kabul edilebilir.

Aynı şekilde Orta Çağ Almanya'sında da heretik olarak adlandırılan bazı gruplar ortaya çıkmıştır. Engizisyon, Kilise ile birlikte bunlara karşı mücadele etmiştir. Bunun yanında özellikle hedef tahtasına oturtulan Yahudi toplulukları ve cadıların gördüğü işkenceler oldukça üzücü ve acımasızcadır. Özellikle cadı olarak damgalanan kişiler Engizisyonun çetin sınavından geçmeye çalışmışlar ve bunlar çeşitli ağır işkencelere maruz kalmışlardır. Avrupa'nın hemen hemen her yerinde cadı olarak damgalanan kişiler bulunsa da onların büyük bir kısmı Orta Çağ Almanya'sında varlık göstermişlerdir.

Engizisyonun Kuruluşu ve Yargılama Yöntemleri

Engizisyon terimi köken olarak Latince “inquisitio” kelimesine dayanmaktadır.¹ Aynı zamanda “bezdirici, baskıcı soruşturma ve sorgulama” anlamına gelmekte olan Engizisyon, Fransa, İngiltere ve Almanya'da “inquisition” olarak adlandırılmıştır. Engizisyonun kuruluş amacı, 13. yüzyıldan itibaren Güneybatı Avrupa'da görülmeye başlanan ve özellikle Hristiyanlıktan dönen, Kiliseye başkaldıran kişi ya da grupları, kısmen de Yahudi grupları yahut Konvertoları (Hristiyanlaşmış Yahudiler) ortadan kaldırmaktır.² Orta Çağ Avrupa'sı için oldukça tehlikeli görülen heretik akımlar Kilisenin ve devletin varlığını tehlikeye sokan boyutlara ulaşmaya başlayınca, bir yandan Kilise aforoz uygulamasına girişirken diğer yandan da Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu heretik akımları resmen kovuşturmaya başlamıştır.³

Engizisyon her ne kadar 13.yüzyılda Papa IX. Gregory döneminde (1227-1241) kurulmuş olsa da daha önce de Papa III. Innocent (1198- 1216) tarafından inançlara karşı çıkmakla suçlanan kimseler hakkında araştırma, soruşturma işlemleri yapılmaktaydı. Onun döneminde özellikle Yahudilere karşı gelişen baskıların daha da arttığı görülmektedir. III. Innocent Hristiyan inançlarından uzaklaşan, özellikle Güney Fransa'daki Languedoc'ta Albililer'e karşı 1209'da cihad ilan ederek St.

¹ John F. Chuchiak (Ed. And Trans.), *The Inquisition in New Spain, 1536–1820: A Documentary History*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2012, s.1.

² Kürşat Demirci, “Engizisyon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.11, Ankara 1995, s.238.

³ Ferhan Ercan, *Dinsel Şiddet*, İstanbul 1997, s.97.

Dominik ve Sistersiyenler gibi taraftarları aracılığıyla onların varlığına son vermek istemiştir. Ancak Engizisyon, Fransisken, Dominiken, Sistersiyen gibi tarikat ve dini zümrelerin elçilikle görevlendirilmeleri sonucu resmi olarak Papa IX. Gregory döneminde kurulmuş ve yaygınlaşmıştır.⁴ Almanya, İspanya, Portekiz, Hollanda ve Fransa'da kurulan Engizisyon mahkemeleri her türlü sapkınlığa karşı amansız bir mücadele verirken aynı zamanda sapkınlıkla suçladıkları kişilerin mallarına el koyarak Engizisyon kurumunun finansmanını da sağlamış oluyordular.⁵ Engizisyonun yargılama yöntemi genel yemin, af zamanı, mahkemeye celp ve sorgulama aşamalarından oluşuyordu. Sorgulama esnasında sapkın kişiden suçunu itiraf etmesi isteniyor, eğer inat eder ve istenileni yapmazsa işkence tekniğiyle itiraf ettiriliyordu. İtiraf sonucu hüküm verme aşamasına geçiliyordu.⁶ Özetle sapkınlara yapılan zulümler, kasvetli işkence odaları ve alevler içinde toplu ölümleriyle Engizisyon, tam olarak Batı tarihinin karanlık tarafını temsil etmektedir.⁷

Almanya'da Engizisyon tarafından “mit Güte”, yani “acısız işkence” olarak bilinen bir yöntem uygulanırdı. Bu aslında bir tehdit süreciydi. Bu yönteme göre eğer bir kişiden işkence tehdidi altında bir itiraf elde edilemezse, gerçek bir işkence uygulanırdı. Ancak her sanık işkence görmüyordu. Hukuk sistemi genellikle belirli kişileri işkencenin dışında tutmaktaydı. Genel bir kural olarak, işkenceden sağ kurtulamayacağı düşünülen herkes bu vahşetin dışında tutuluyordu. Böylece zayıflar ve yaşlılar, hamile kadınlar ve çocuklar işkenceden korunmuştur. Birçok alanda aristokratlar, devlet görevlileri, din adamları, doktorlar ve hukukçulara da işkence uygulanmıyordu. Bununla birlikte, eğer bir sanık, itiraf etmeden işkencenin sonuna kadar direnirse genellikle serbest bırakılmak zorundaydı.⁸

Almanya'daki ilk Engizisyon yargıci olarak görevlendirilen kişi Conrad von Marburg'tur.⁹ Conrad, Almanya'da Engizisyon tarafından kendisine verilen

⁴ Kürşat Demirci, “Engizisyon”, s.238-239.

⁵ Mehmet Esgin, “İşkence ve Engizisyon”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3,3, 2013, s.49.

⁶ Mehmet Esgin, “Engizisyonun günümüze hatırlattıkları”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1,1, 2012, s.91.

⁷ Gerd Schwerhoff, *Die Inquisition: Ketzerverfolgung in Mittelalter und Neuzeit*, C. H. Beck, München 2004, s.7.

⁸ Julius R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s.94.

⁹ Conrad von Marburg, 12. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'nın Marburg kentinde veya yakınında doğmuştur. 1233 yılında da ölmüştür. Muhtemelen Paris veya Bologna gibi bir üniversitede eğitimini tamamlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: J.P. Kirsch, “Conrad of Marburg”, *The Catholic Encyclopedia*, Vol.4, The Encyclopedia Press, New York 1913, s.259.

yetkilere dayanarak birçok insanın canını yakmış ve acımasızlığı kendi sonunu hazırlamıştır.¹⁰ Conrad, 1214'te Papa III. Innocent tarafından Albililer'e karşı haçlı seferi düzenlemesi için görevlendirilmiş ve bu bir dizi kanlı katliamla sonuçlanmıştır. Ardından Conrad başka önemli bir papalık görevi almıştır. Papa IX. Gregory, onu sapkınlığı yok etme, din adamlarının evliliklerini kınama ve manastırlarda reform yapma yetkisiyle Almanya'daki baş engizisyoncu yapmıştır. Yöntemleri o kadar sertti ki, Alman piskoposları Conrad'ın görevden alınması için papaya başvursalar da talepleri dikkate alınmamıştır. Conrad 1233'te Sayn Kontu Heinrich'i çeşitli sapkın faaliyetlerle suçlamış ve Alman toplumunun en yüksek üyelerinden birini suçlayarak çılgınca soruşturmasını en uç noktaya taşımıştır. Mainz'de Kral VII. Heinrich'in başkanlığında piskopos ve prenslerden oluşan bir meclis, onu masum ilan etmiştir. Öyle ki Conrad'ın, suçlu bulunsaydı her şeyin çok farklı olacağını mırıldandığı söyleniyor. Acımasızca yöntemleri olan Conrad'a karşı olan nefreti kontrol etmek artık çok zor bir hal almıştı. Nihayetinde o ve ona eşlik edenler Mainz'den Marburg'a atla dönerken vahşice öldürülmüştür: Çağdaş kronikler, Conrad'ın ölümüyle birlikte Almanya'ya bir kez daha barış ve sükunetin döndüğünü bildiriyor.¹¹

Conrad'ın arkasındaki en büyük güç Papa idi. Öyle ki, Papa IX. Gregory tarafından 1231'de Conrad von Marburg'a gönderilen mektupta yer alan ifadeler şu şekildedir: *“Bir şehre ulaştığında yüksek rütbeli papazları, ruhban zümresinden olanları ve halkı davet et. Vakarlı bir konuşma yap. Bazı akıllı adamlardan faydalanarak dinden ayrılanlar ve şüpheliler hakkında sıkı bir araştırma yap (onlar sana ihbar edilecektir). Araştırma- soruşturma sonucunda suçlu ya da şüpheli görülenler kilisenin kurallarına mutlak itaat yemini etmelidirler. Aksi halde onlar hakkında tarafımızdan yakında bildirilecek hükme göre gerekeni yapacaksınız.”*¹²

IX. Gregory ve ardıllarının çıkarmış olduğu yasalar ve yetkilendirdiği engizisyoncular, yapılan zulmün çok daha fazla etkili olmasına sebep olmuşlardır. Duruşmaların gizli yapılması, tutuklama ve hapsedme konusunda verilen geniş yetkiler, suçlanan kişilere neyle suçlandıklarını bildirme mecburiyetinin olmaması, savunma makamının bulunmaması gibi durumlar söz konusuydu. Bu durumda adaletin sağlanması büyük ölçüde davayı yürüten kişinin dürüstlüğüne ve tabi ki

¹⁰ Ferhan Ercan, *Dinsel Şiddet*, s.100-101.

¹¹ Paul B. Pixton, “Conrad of Marburg (ca. 1180–1233)”, *Medieval Germany: An Encyclopedia*, Ed. John M. Jeep, Garland Publishing, New York 2001, s.144.

¹² Kürşat Demirci, “Engizisyon”, s.239.

vicdanına bağlı oluyordu. Çoğu zamanda verilen bu geniş yetkilerin suistimal edildiği söylenebilir. Conrad von Marburg, Almanya'da suçlular kadar masumların da öldürüldüğü bir terör ortamı yaratmıştır. Kendisine verilen yetkilerle uygulamış olduğu kasıtlı sorgulamaları ve yanlış anlamaları, Luciferciler adında şeytana tapan ve aslında hiç olmayan hayali bir mezhep dahi uydurmasına yol açmıştır.¹³ Fazlasıyla acımasız biri olan Conrad Rhineland'da da sapkınlıkla suçlananlara karşı vahşi ve disiplinsiz kampanyalar yürütmüştür.¹⁴

1209'da Strasburg piskoposluk bölgesinde ciddi şekilde sapkınlığın yaygınlaştığı keşfedilmiş ve çok sayıda talihsiz insan kazığa bağlanarak öldürülmüştür. Şehirde bir gün, kızgın demirin çetin sınavından başarıyla geçmeyi başaramayan seksen kişi yakılmıştır. Katharizm Almanya'da çok az biliniyordu ve sapkınlık çoğunlukla Valdocular'dı.¹⁵ Valdocu inancın temeli, büyük ölçüde, araf, tasvirler, hacca gitme gibi ortodoksluğun gereksiz fazlalıkları olarak görülen kısımların çıkarılmasından, ahlaki yaşama yapılan vurgudan ve Kitabı Mukaddes'e harfi harfine uyulmasından oluşmaktaydı. Valdocular, ant içmiyor, yalan söylemiyor ve ölüm cezasına karşı çıkıyorlardı.¹⁶ Bunun yanı sıra Valdocular Roma Katolik bayramlarını ve İncil'de olmayan duaları da reddetmişlerdir.¹⁷ Dönem yazarı Walter Map bu insanların yerleşik bir meskenleri olmadığını, yalınayak, yün giysiler içinde ve ikişer ikişer dolaştıklarını, aynı zamanda hiçbir şeye sahip olmadıklarını ve her şeylerini ortak kullandıklarını söyler.¹⁸

Valdocuların özellikle Avusturya'ya yerleşmeleri sağlam ve kalıcı olmuştur. En azından 14. yüzyılın sonuna kadar Avusturya, en yoğun nüfusunun bulunduğu bölge olarak kalmıştır. 14. yüzyılın başlarında, Valdocular Prag, Viyana, Breslau ve Stettin gibi şehirlerde yargılanmışlardır. 1315'te bir engizisyon memuru, 'Avusturya'da 80.000'den fazla sapkın olabilir, ancak Bohemya ve Moravya'da sayıları sonsuzdur'

¹³ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, Çev. Erdem Gökyaran, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2015, s.240.

¹⁴ Jennifer Kolpacoff Deane, "Archiepiscopal Inquisitions in the Middle Rhine: Urban Anticlericalism and Waldensianism in Late Fourteenth-Century Mainz", *The Catholic Historical Review*, Vol. 92, No. 3, 2006, s.206.

¹⁵ Charles T. Gorham, *The Medieval Inquisition*, Watts & Co, London 1918, s.64.

¹⁶ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.208.

¹⁷ Halil Yavaş, "XII. Yüzyılda Waldoculuğun Kuruluşu ve Hristiyan Heretikliğindeki Yeri", *The Legends Journal of European History Studies*, S.3, 2022, s.71-72.

¹⁸ Walter Map, *De nugis curialium Courtiers' Trifles*, Trans. M. R. James, Clarendon Press, Oxford 1983, s.127.

demıştır.¹⁹ Valdocular çeşitli işkencelere maruz kalsalar da hareketin tabanı yok olmamıştır. Bir süre neredeyse hiç rahatsız edilmeyen Valdocu sapkınlar 1393'ten 1397'ye kadar ciddi zulümlere maruz kalmışlardır. Steyer'de, her iki cinsiyetten yüzden fazla Valdocu yakılmıştır. Conrad Schmidt'in Thüringen'deki takipçilerinden birçoğu 1414'te keşfedilmiş ve doksan biri bir kasabada, kırk dördü başka bir kasabada ve çok daha fazlası da bu bölgenin köylerinde yakılmıştır.²⁰

Yapılan araştırmalar Almanya'da ve doğusundaki Almanca konuşulan bölgelerde örgütlenmiş Valdocu bir ağın varlığını doğrulamaktadır. Trier ve Heidelberg'de Valdocuların varlığı kanıtlanmıştır. Yukarı Almanya boyunca yayılmış oldukları bilinmektedir. Ayrıca Brandenburg ve Pomeranya'da oldukça dikkate değer bir Valdocu nüfus yaşamaktaydı. R.E. Lerner Valdocularla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “Artık anlaşılmıştır ki 14.yüzyılda Almanca konuşan Valdocuların sayısı, muhtemelen başka herhangi bir dil konuşan diğer tüm sapkınların sayısından fazlaydı.”²¹ Öte yandan Almanya'da, Katharizm, Rheinland'da bile hiçbir zaman tam anlamıyla sağlam bir şekilde yerleşmemiş ve hiçbir zaman güney Fransa ve kuzey İtalya'da olduğu gibi yerleşik bir fenomen olmamıştır.²² Almanya tarihinde ilk Katharlar önce tutuklanmak ve sonrasında öldürülmek suretiyle ortadan kaldırılmıştır. Aktif bir Orta Çağ şehri olan Goslar'da 1052'de görülmüşlerdir. Bu tarihten sonra uzun yıllar boyunca Katharlar Almanya'da bir sorun olarak görülmemişlerdir. Katharların önemli bir cemaati 12. yüzyılda Köln'de varlık göstermiş olsa da 1143 yılında başpiskoposları ile birlikte çok sayıda bağlısı tutuklanmıştır.²³

Yapılan araştırmalara bakıldığında Engizisyon tarihi kara lekelerle doludur. Engizisyon tarafından işkenceye maruz kalanlar arasında Yahudiler de vardır. Zaman zaman karşılaşılan sorunlar birtakım hurafelere bağlanmış ve sorunlardan kurtulmak amacıyla “dinsel terör” uygulanmıştır. Yapılan zulüm bir örnekle şöyle özetlenebilir: 1348'de Kara ölüm baş göstermiş ve bu durum farklı yerlerde çeşitli kör inançların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tanrı'nın öfkesini yatıştırmak için

¹⁹ Gabriel Audisio, *The Waldensian Dissent: Persecution and Survival, c. 1170-c. 1570*, Trans. Claire Davison, Cambridge University Press, New York 2002, s.34-35.

²⁰ Charles T. Gorham, *The Medieval Inquisition*, s.67.

²¹ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.211.

²² Lucy E. Bosworth, *Perceptions of the Origins and Causes of Heresy in Medieval Heresiology*, University of Edinburgh, Doktora Tezi, Edinburgh 1995, s.23.

²³ Halim Işık, “Katharlar: Balkan Kökenli, Avrupa Ortaçağında Katoliklerce Yakılarak Öldürülen Heretik Hristiyan Dinî Hareket Üzerine Bir İnceleme”, *Mevzu*, S.2, Eylül 2019, s.300-301.

en çok başvurulan yollardan biri ise Yahudi öldürmekti. Buna bağlı olarak Erfurt'ta 3000, Bavyera'da 12.000 Yahudi öldürülmüştür. Strazburg'da ise 2.000 Yahudi diri diri yakılmıştır. Tabii ki bununla sınırlı kalmamış ve bunu başkaları da izlemiştir.²⁴ Öte yandan Almanya'da 16.yüzyıldan itibaren öncelik sırası değişmiş ve cadılar, adım adım, daha önceki korkunç katliamların mağduru olan Yahudilerin yerini almış ve bu tersine dönüş 17. yüzyılda aşağı yukarı tamamlanmıştır. Nasıl ki, Kara Veba döneminde evrensel günah keçisi olarak Yahudiler seçilmişse, Din Savaşları döneminin evrensel günah keçisi olarak da cadılar seçilmiştir.²⁵

14. yüzyıla gelindiğinde hem Kilise pozisyonuna hem de Engizisyona direnen birkaç eşzamanlı hareketin geliştiği ve yayıldığı görülmektedir. Bunlar arasında Kilisenin mutlak otoritesine meydan okuyan iki önemli isim, John Wycliffe²⁶ ve John Hus²⁷ vardır. Bu dönemde Avrupa'nın nüfusu hızla artıyordu ve yeni bir öğrenme şevki, Orta Çağ Avrupa'sında Kilise egemenliğinin sonunun başlangıcını işaret ediyordu. İnsanlar okumayı öğrenmiş ve üniversiteler inşa edilmiş ve genişletilmişti. İnsanlar daha eğitilmiş hale geldikçe, kilisenin savunduğu görüşler de dahil olmak üzere eski fikirlere meydan okumuşlardır. 14. yüzyılda Papalık gücünü sağlamlaştırılmaya çalışırken, Kilisenin mutlak üstünlüğü kavramı kaybolmaya başlamıştır. Ülkelerin kilise otoritesinden bağımsızlık kavramı, kısmen Engizisyona ve onun sapkınları cezalandırmak için iddia ettiği evrensel otoriteye karşı bir mücadele haline almıştı. Kilisenin politikalarına ve suiistimallerine karşı artan memnuniyetsizlik ve daha fazla haklara yönelik arzu, kilise onları sapkın olarak mahkûm ederken bile, çağın önde gelen düşünürleri tarafından dile getirilmiştir.²⁸

Kilise, kendine karşı muhalefet edenleri ve hatta papalık otoritesini sorgulayanları en ağır şekilde cezalandırmakla tehdit etmeye devam etse de

²⁴ Ferhan Ercan, *Dinsel Şiddet*, s.69-70.

²⁵ Fatmagül Berktaş, "Avrupa'da Cadılık ve Cadı Avı: Çok Katmanlı Bir Karanlık Tarihsel Olgusu", *Doğu/Batı Düşünce Dergisi*, S.84, 2018, s.61-62.

²⁶ Wycliffe, 1330'lu yıllarda Yorkshire'da dünyaya gelmiştir. Oxford Üniversitesi'nde doğa bilimleri ve matematik okumuş fakat asıl hedefi Hristiyan ilahiyatı ve felsefesi olmuştur. Wycliffe, yozlaşmış olan Kiliseyi eleştirmiş ve Kilisenin eski saflığına dönmesi gerektiğini savunmuştur. Bkz: Halil Yavaş, "Geç Ortaçağ İngiltere'sinde Bir Devrimci Hareket: 1381 Köylü İsyanları", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, s.12.

²⁷ John Hus, 15. yüzyılın ilk çeyreğinde tıpkı Wycliffe gibi Kiliseyi eleştirmiştir. Kariyerine bilim adamı ve öğretmen olarak başlamıştır. Wycliffe gibi dini suiistimalleri eleştirdiği bir bakış açısı geliştirmiştir. Bkz: Edward Peters (Ed.), *Heresy and Authority in Medieval Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1980, s.265.

²⁸ Michael C. Thomsett, *The Inquisition: A History*, McFarland & Company, Inc, North Carolina 2010, s.85-86.

Hristiyanlıkta ilk kez, meseleler ve politikalar özgürce tartışılmaya başlanmıştır. Sonunda reforma yol açan sosyal değişimler, Engizisyonun her türlü muhalefeti tehdit ettiği zamanlarda bile başlamıştı ve böylece Engizisyon devam ederken ve Kilise kendi dogmasını ve otoritesini sorgulayanları aforoz edip idam ederken dahi, değişiklikler tüm Avrupa'da kendini göstermiştir. Ancak Avrupa'da gelişen sosyal ve sanatsal bilince rağmen, Engizisyon devam etmiş, gelişmiş ve daha da korkunç bir hal almıştır. Özellikle Almanya'da, "sapkın" tanımı cadıları da kapsayacak şekilde genişletilmiş ve on binlerce insan Kilise adına kazıkta yakılarak veya başka şekillerde işkence görerek öldürülmüştür.²⁹

Avrupa tarihinde bir dönem kötü ruhlar ve şeytan saldırıları olduğu iddiası ortaya atılmış ve bu dönem "Cadı Avı" olarak adlandırılmıştır. Bu gerekçeyle 11. ve 18. yüzyıllar arasında pek çok kadın mahkûm edilmiştir. Cadılar, büyü yapabilen, uçabilen ve çocuk kaçıırıp onları yiyebilen varlıklar olarak görülmüşlerdir.³⁰ Almanya'da 13. ve 14.yüzyıllarda Fransa'da olduğu gibi, cadı avı olarak adlandırılan sürece öncülük eden bir erken dönem büyücü avından bahsetmek söz konusu değildir. Bu döneme ait az sayıdaki dava örneği sistematik bir takip sürecinin başladığına işaret etmez. 1453'te Köln'de, erkek kıyafeti giyinmiş halde silahlar kullanmış bir genç kızın askeri birliklere katılması üzerine, engizitör Heinrich Kalteisen, genç kızın büyücü olduğunu iddia ederek sorgulanmasını istemiş fakat konu Trier piskoposluğu tarafından uzunca bir süre tartışıldıktan sonra genç kızın kısa bir zaman önce yakılan Jeanne d'Arc³¹ efsanesinden etkilendiği düşünülmüş ve bu davranışı zararsız olarak yorumlanarak yargılamasından vazgeçilmiştir.³²

²⁹ Michael C. Thomsett, *The Inquisition: A History*, s.87.

³⁰ Pınar Ülgen ve Gülnur Özer, "Batıl İnançlarda Kadın Algısı (Öncesi ve Orta Çağ'ı ile)", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol.10, April 2018, s.192.

³¹ Jeanne d'Arc Domremy köyünde, 1410 ya da 1412 yılında doğmuştur. Champagne'deki Ceffonds köyünün yerlisi olan babası Jacques veya Jacquot d'Arc küçük bir çiftçiydi. Fransa'nın Koruyucu Azize'si olan Jeanne d'Arc'ın Orta Çağ Avrupa tarihi açısından önemi büyüktür. Şöyle ki, Avrupa'nın kendi tarihi için bir leke olarak adlandırdığı cadı avı sürecine Jeanne d'Arc'ın yakılması da eklenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Anatole France, *The Life of Joan of Arc*, Trans. Winifred Stephens, Vol.1, Dodd, Mead&Company, New York 1908, s.2-3; Gülnur Özer, "Avrupa Tarihinin Akışını Değiştiren Mucize Kadınlardan Biri: Jeanne D'arc", *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Sempozyumu*, Ed. Sami Baskın, Saybilder Yayıncılık, Antalya 2018, s.166.

³² Haydar Akın, *Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı*, 3.Baskı, Phoenix, Ankara 2015, s.269.

Engizisyonun Hedefindeki Cadılar

15. yüzyılın başlarında, Avrupa'da ve özellikle Almanya ve Fransa'da bir başka gelişme yaşanmaya başlamıştır. Kilise, sapkınlığın tanımını büyücülük yapan herkesi kapsayacak şekilde genişletmiştir. Bu zamandan önce, büyücülüğe inanan herkese sapkın deniyordu ancak 15. yüzyılın ortalarından itibaren, birinin cadı olarak suçlanması engizisyonun yetkisi altına girmiştir. 15. yüzyılın ortalarından itibaren, bir panik Almanya'ya ve nihayetinde Fransa'ya yayılmış ve burada cadı suçlamaları Engizisyonun hedefi haline gelmiştir. 1484'te Papa VIII. Innocent (1484–92), Engizisyon görevlilerine cadıları bulmak, yargılamak ve yok etmek için gerekli gördükleri herhangi bir eylemi yapma yetkisi veren meşhur papalık fermanını yayınlamıştır. Bu durum sorgulama yöntemlerini gaddarlığın yeni doruklarına çıkarmış ve düşünülemez koşullar altında on binlerce kişinin ölümüne yol açmıştır.

33

VIII. Innocent, engizisyonun yetkisini cadıları da kapsayacak şekilde genişletirken aynı zamanda, soruşturmaları yürütmek üzere bölgesel Engizisyon görevlileri atamıştır. Bu engizisyonculardan en iyi bilinenlerden ikisi, yetkili cadı avcısının el kitabı olan *Cadıların Çekici'ni* (*Malleus Maleficarum* veya Almanca adıyla *Hexenhammer*)³⁴ yazan Alman Dominikenler Heinrich Kramer³⁵ ve Johann Sprenger³⁶ idi. Kitap 1486'da yazılmış ve 1487'de Almanya'da basılmıştır.³⁷ El kitabı hemen popüler olmuş ve sonraki yüzyıllarda düzinelerce baskı yapmıştır. Kitabın ilk bölümü cadıların gerçekliğini öne sürüyor ve onların Hristiyan toplumu için ne kadar tehlikeli olduğunu açıklıyordu. Orta kısımlar cadıların çeşitli güçlerini

³³ Michael C. Thomsett, *The Inquisition: A History*, s.96-97.

³⁴ Hexenhammer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Jakob Sprenger und Heinrich Institoris, *Malleus Maleficarum Der Hexenhammer*, Drei Teile, (Zum ersten Male ins Deutsche übertragen und eingeleitet von J.W.R. Schmidt), H. Barsdorf Verlag, Berlin 1906.

³⁵ Heinrich Kramer (Institoris) muhtemelen 1430 civarında Selestat'da doğmuştur. 1445 yılında, 1282 yılında kurulan Selestat'taki Dominiken manastırına girmiş ve burada temel felsefi çalışmalarını tamamlamıştır. Heinrich, Mart 1479'da engizisyoncu olarak atanmıştır. 1482'de Selestat'taki Dominiken manastırının yöneticisi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Juliane Mohrland, *Die Frau zwischen Narr und Tod: Untersuchungen zu einem Motiv der Frühneuzeitlichen Bildpublizistik*, LIT Verlag, Berlin 2013, s.67.

³⁶ Johann Sprenger de bir Dominikendir. Hem akademisyen olarak hem de Dominiken Tarikatı içinde Sprenger'in kariyeri örnek teşkil ediyordu. Erken yaşta seçkin bir bilim adamı olarak kendini kanıtlamış olan Sprenger 1480'de Köln Üniversitesi'nin teoloji fakültesinin dekanı olarak görev yapmıştır. Daha sonra 1481'de Mainz, Trier ve Köln'de engizisyon görevlisi olmuştur. Bkz: Hans Peter Broede, *The Malleus Maleficarum and the Construction of Witchcraft: Theology and Popular Belief*, Manchester University Press, Manchester 2003, s.18.

³⁷ Michael C. Thomsett, *The Inquisition: A History*, s.105-106.

anlatıyordu. El kitabının iddiasına göre cadılar cinsel ilişkiyi engelleyebilir, bebekleri öldürebilir, insanları hayvana dönüştürebilir ya da bir erkeği “erkeksi organı”ndan mahrum edebilirdi. Ayrıca ineklerin süt vermeyi bırakmasına ve ekinlerin dolu fırtınasıyla yok olmasına sebep olabiliyorlardı. El kitabının son bölümleri, cadılığa karşı çeşitli çareler önermiş ve bir cadının nasıl yargılanacağını, işkence göreceğini, mahkûm edileceğini ve cezaya çarptırılacağını incelemiştir.³⁸ Kitapta genel olarak kadınlara odaklanılmıştır. Tüm zararlı eylemler kadınların eseri olarak tanımlanıyor ve kitabın tamamı kadınlara karşı cinsiyetçi nefret söylemleri içeriyor.³⁹ Kramer’e göre kadınlar erkeklere göre daha saf, daha kolay etkilenebilir, daha gizemli, hurafelere ve şeytanın cinsel ayartmalarına daha yatkındırlar.⁴⁰

Kramer Almanya’da engizisyon görevlisi olarak atanmasından bu yana cadılara yönelik zulümleriyle ön plana çıkmıştır. Karmer, kendisine verilen yetkiyle 1485’te Tirol’ün başkenti Innsbruck’ta bir cadı avı başlatmaya çalışmıştır. Acımasız zorlama, aşırı işkence kullanımı, kendini savunmayı reddetme ve sorgulanan kadınların ifadelerinin sistematik olarak çarpıtılması, duruşmasını karakterize etmiştir. Öyle ki kentlin vatandaşları, din adamları, Tirol soyluları ve Brixen Piskoposluğundan sorumlu piskopos, kendilerini bu duruma müdahale etmek zorunda hissetmişlerdir. Kapsamlı bir araştırmadan sonra, Piskopos Georg Golser, zulmü askıya almış ve engizisyon görevlisinden piskoposluk bölgesini terk etmesini istemiştir. Tüm şüpheli kadınlar serbest bırakılmış ve bu eyalet hükümeti bir daha asla cadı avına izin vermemiştir.⁴¹

Tipik olarak, mahkûm bir cadının infazı son derece acımasızdı. Almanya’da itiraf için işkenceye maruz kalan zanlının göğüsleri ve kolları kızgın demirlerle yakılır, sağ eli kesilir, vücudu kazığa bağlanıp yakılır ve külleri en yakın nehre atılırdı.⁴² Lecky, kesin bir tarih vermese de 16. yüzyılda, Almanya’da yalnızca bir yılda 7000 kişinin cadılık ithamı sonucu yakılarak cezalandırıldığını ifade etmektedir. Yine Bamberg’te 600 kişi ve Würzburg’ta da 900 kişi, sadece bir yıl içinde yakılarak idam

³⁸ Brian A. Pavlac, “Hammer of Witches”, *Medieval Germany: An Encyclopedia*, Ed. John M. Jeep, Garland Publishing, New York 2001, s.321.

³⁹ Gerhard Schormann, *Hexenprozesse in Deutschland*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1981, s.31-32.

⁴⁰ Brian A. Pavlac, “Hammer of Witches”, s.321.

⁴¹ Wolfgang Behringer, *Hexen: Glaube, Verfolgung, Vermarktung*, 2. durchgesehene Auflage, C.H. Beck, München 2000, s.41-42.

⁴² Michael C. Thomsett, *The Inquisition: A History*, s.108.

edilmiştir. Aynı şekilde Almanya'nın Trier kentinde ise 1586'da cadılıktan suçlu bulunan 118 kadın ve 2 erkek yakılmıştır.⁴³

Sıradan ve arkasında kendisini koruyacak etkili bir güç olmayan biri engizisyonculara büyücü olarak ihbar edilirse o kişinin kurtulması artık imkansızdı. Çünkü yapılan testler sonucunda suçlanan kişi eğer test sırasında ölür ise aklanırdı ama eğer ölmezse o zaman da büyücü olduğu kanıtlanmış sayılırdı. Yani büyücü ya da değil her şekilde ölüm kapıda bekliyordu. Böyle bir kapandan kurtulmanın olanağı yoktu. Suçlanan kişi üzerinde hiç kıyafet kalmayacak şekilde soyulur ve kendisine bir duayı okuması emredilirdi. Eğer bir şekilde şaşırır veya bir an duraksarsa bu onun büyücü olduğunun ilk kanıtı olarak kabul edilirdi. Diğer bir test ise suya atılma deneyidir ve bu en önemli olanıdır. Eğer yüzerse bu şeytanla işbirliği yaptığının kanıtı olarak görülürdü ve artık onu yakılmaktan hiç kimse kurtaramazdı. Ancak yüzemez ve boğulur ise, o zaman suçsuz olduğu kanıtlanmış olurdu. Ferhan Ercan' göre 1450-1550 yılları arasında yalnızca Almanya'da bu şekilde yapılan uygulamalar neticesinde büyücülükle suçlanarak yakılan kişi sayısı 100 bini geçmiştir. Bu konuda bir yargıcın başından geçenler şu şekildedir: “*Treves üniversitesi rektörü ve Seçici Prensi Mahkemesi başyargıcı Flade'in sayısız büyücüyü mahkum ettikten sonra, içine bir kurt düşmüş onların işkenceye dayanamayıp suçu üzerlerine almış olabileceklerini düşünmeye başlamıştır. Bunun sonucunda büyücüleri mahkum ederken gönülsüz davranmaya koyulunca, ruhunu şeytana satmakla suçlanmış, büyücüler gibi, suçu üzerine almış ve 1589 yılında önce boğulup sonra yakılmıştır.*”⁴⁴

Cadı avları sadece yaşlı kadınlara yönelik olmamıştır. Dönem boyunca genç kadınlar, yetişkin erkekler ve çocuklar da cadı olarak suçlanmışlardır. Almanya'da bir cadı çılgınlığının kurbanlarının yüzde 20'sinin erkek olabileceği belirtilirken, sapkınlığın nasıl ortadan kaldırılacağı konusunda yazılar yazan kişiler, okuyucularına en dürüst erkeklerin bile bir gün şeytanın avı olabileceğini hatırlatmışlardır. Cadı figürü hiçbir zaman öngörülebilir bir klişe olmamıştır. Çünkü gafil Hristiyanlar şeytanın tuzağına düşüp onun hizmetine girebilirlerdi. Dolayısıyla mahkûm edilen kişiler arasında evrensel bir kalıbın olduğu söylenemez. Bununla birlikte, kurbanlar arasındaki en büyük grubun, ağırlıklı olarak kırk yaşın üzerindeki kadınlar olduğu söylenebilir. Cadı avı konusundaki rakamların asla bir kesinlik

⁴³ Cem Doğan, “Osmanlı Devleti'nde Cadı Avı Var mıydı? (Karsılastırmalı Bir İnceleme)”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, No. 1, Karabük 2013, s.227.

⁴⁴ Ferhan Ercan, *Dinsel Şiddet*, s.113-114.

bildirmediği söylenebilir. Bu konu hakkında farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Lyndal Roper, cadı avı sırasında belki de 50.000'den fazla insan öldü ifadesine yer verirken, kesin rakamı asla bilemeyeceğimizi çünkü birçok yerde sorgu kayıtlarının basitçe yok edildiğini ve sadece “yüzlerce” cadının öldürüldüğüne dair imalar yapıldığını ifade eder. Bununla birlikte, zulümler Avrupa genelinde eşit bir şekilde yayılmamıştır.⁴⁵

Wolfgang Behringer'e göre bugün Avrupa'daki tahmini elli veya altmış bin cadı yakma olayının yaklaşık yarısının Almanya'da gerçekleştiği büyük bir kesinlikle söylenebilir.⁴⁶ Tarihçiler neredeyse her köyde cadıların yakılması için bir alanının kurulmuş olduğuna dikkat çekerken, bu konuda Friedrich von Spee'nin “Cautio criminalis” isimli kitabının “Almanya'da diğer ülkelerden daha fazla cadı var mıdır?” başlıklı bölümünde vermiş olduğu ilginç cevap şöyledir:

“Ben cevap veriyorum: Bunu bilemem. Ama zamanı boşa harcamamak için kısaca kendi görüşümü bildireyim. Bana göre doğrudur, yani Almanya'da diğer ülkelerden daha fazla cadı vardır. Bilinen şudur ki, Almanya'da diğer ülkelerden daha fazla yakma alanlarının olması vebanın yok edilmesi adına çok şey yapıldığının bir ispatıdır. (...) Ülkemizdeki cadı sayısının fazlalığı iki kaynaktan beslenmektedir. Birincisi bilgisizlik, ikincisi halkın arasındaki batıl inançtır. (...) Sayısız cadıların var olduğu inancının diğer kaynağı ise halkın haset ve kıskançlığıdır.”⁴⁷

Cadı avı çılgınlığı ilk olarak Katolikler tarafından başlatılmış olsa da daha sonra Martin Luther tarafından başlatılan reform hareketinin ardından cadı avı çılgınlığı Protestanlar tarafından devam ettirilmiştir. Öyle ki Katolik Kilisesi'ne karşı direnişin lideri olan Martin Luther dahi bu konuda Katolikler ile aynı görüşleri benimsemiştir. 1540'ta Luther'in şehri Wittenberg'te 4 cadı yakılmış ve Luther bu cadıların herhangi bir zarar vermemiş olsalar dahi, sadece şeytanla sözleşme yaptıkları için bile yakılmayı hak ettiklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte Calvin'e göre de cadılığı inkâr etmek aslında İncil'i inkâr etmekle aynı anlama geliyordu.⁴⁸

⁴⁵ Lyndal Roper, *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany*, Yale University Press, New Haven 2004, s.6.

⁴⁶ Wolfgang Behringer (Hrsg.), *Hexen und Hexenprozesse in Deutschland*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2000, s.8.

⁴⁷ Yücel Aksan, “1450-1750 Yılları Arasında Avrupa'da Cadılık”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII / 2, 2013, s.359.

⁴⁸ Fatmagül Berktaş, “Avrupa'da Cadılık ve Cadı Avı: Çok Katmanlı Bir Karanlık Tarihsel Olgusu”, s.74.

Peki Neden Almanya? Avrupa'da cadı avının yapıldığı tek bölge Almanya değildi ve başka bölgelerde de cadı avı kesinlikle vardı. İskoçya, Lorraine, İsveç ve hatta İngiltere'de Essex'te büyük cadı zulmü salgınları ve her on yılda bir ya da iki cadının devam eden davaları vardı. Ancak Almanya'nın bazı bölgelerinde cadı avının neden bu kadar korkunç olduğunu ve neden bu kadar çok kurban ürettiğini açıklamak çok zor. Küresel dini açıklamalar işe yaramayacak. Ayrıca Almanya'da, Katolik prens-piskoposlar en korkunç cadı avcılarıydı.⁴⁹

Sonuç

Genel olarak itiraf yöntemleri ve acımasız işkenceler uygulayan Engizisyon kurumunun tarihi kara lekelerle doludur. Birçok kişi veya grup Engizisyonun çetin sınavından geçmek zorunda kalmıştır. Çoğu zaman ise suçlu veya suçsuz olmalarına bakılmaksızın çeşitli işkenceler uygulanmıştır. Öyle ki bazen bu uygulamaları yapanlar ağır bir vicdan yükü altına dahi girmişlerdir. Orta Çağ Avrupa'sı madalyonun iki yüzü gibidir. Bazen karanlık bazen aydınlıktır. Ancak Engizisyon kurumu karanlık yüzünü temsil etmektedir.

Orta Çağ Almanya'sında da durum farklı değildi. Burada özellikle Valdocular, Yahudi toplulukları ve cadılar Engizisyonun çetin sınavında geçmişler ve birçok işkenceye maruz kalmışlardır. Kızgın demir, kazığa bağlanmak ya da vücudundan bir bölgenin kesilmesi gibi işkenceler uygulanmıştır. Bu işkenceler bazen itiraf ettirmek amacıyla da kullanılmıştır. Ancak Almanya'da ilk önce bir tehdit yöntemi olan acısız işkence uygulanmış ve sonuç alınamayınca gerçek işkence yöntemine başvurulmuştur. Bu dönemde Yahudiler ve cadılar hedef tahtasına oturtulmuştur. Yahudiler Kara Veba döneminin evrensel günah keçisi seçilirken, cadılar da Din Savaşları döneminin evrensel günah keçisi olarak seçilmiştir. Engizisyon bunlara en acımasız yüzünü göstermiştir.

Genel olarak Orta Çağ Avrupa'sında cadı avı olarak bilinen süreç yaşanırken Orta Çağ Almanya'sında da aynı süreç yaşanmıştır. Kaynaklar tam bir netlik belirtmese ve farklı rakamlar verilse de sonuç itibariyle özellikle 15. ve 16. yüzyıllar arasında binlerce kişinin cadılık ithamı sonucu yakılarak cezalandırıldığı bilinen bir gerçektir. Öyle ki arkasında özellikle siyasi otoriteyi alamayan sıradan biri engizisyonculara büyücü olarak ihbar edilirse o kişinin suçlu ya da suçsuz olmasına bakılmaksızın

⁴⁹ Lyndal Roper, *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany*, s.17.

kurtulması artık imkânsız bir hal alırdı. Bakıldığında bizim için yakılan ya da eziyet gören kişiler şu anda sadece sayılardan ibaret olsa da o dönem insanların bunları yaşamış olması gerçekten çok üzücü bir durumdur.

Kaynakça

- Akın, Haydar, *Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı*, 3.Baskı, Phoenix, Ankara 2015.
- Aksan, Yücel, "1450-1750 Yılları Arasında Avrupa'da Cadılık", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII / 2, 2013, s.355-368.
- Audisio, Gabriel, *The Waldensian Dissent: Persecution and Survival, c. 1170-c. 1570*, Trans. Claire Davison, Cambridge University Press, New York 2002.
- Behringer, Wolfgang (Hrsg.), *Hexen und Hexenprozesse in Deutschland*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2000.
- Behringer, Wolfgang, *Hexen: Glaube, Verfolgung, Vermarktung*, 2. durchgesehene Auflage, C.H. Beck, München 2000.
- Berktaş, Fatmagül, "Avrupa'da Cadılık ve Cadı Avı: Çok Katmanlı Bir Karanlık Tarihsel Olgu", *Doğu/Batı Düşünce Dergisi*, S.84, 2018, s.57-84.
- Bosworth, Lucy E., *Perceptions of the Origins and Causes of Heresy in Medieval Heresiology*, University of Edinburgh, Doktora Tezi, Edinburgh 1995.
- Broedel, Hans Peter, *The Malleus Maleficarum and the Construction of Witchcraft: Theology and Popular Belief*, Manchester University Press, Manchester 2003.
- Chuchiak, John F. (Ed. and Trans.), *The Inquisition in New Spain, 1536-1820: A Documentary History*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2012.
- Deane, Jennifer Kolpacoff, "Archiepiscopal Inquisitions in the Middle Rhine: Urban Anticlericalism and Waldensianism in Late Fourteenth-Century Mainz", *The Catholic Historical Review*, Vol. 92, No. 3, 2006, s.197-224.
- Demirci, Kürşat, "Engizisyon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.11, Ankara 1995, s.238-241.
- Doğan, Cem, "Osmanlı Devleti'nde Cadı Avı Var mıydı? (Karşılaştırmalı Bir İnceleme)", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, No. 1, Karabük 2013, s. 218-240.
- Ercan, Ferhan, *Dinsel Şiddet*, İstanbul 1997.
- Esgin, Mehmet, "Engizisyonun günümüze hatırlattıkları", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1,1, 2012, s.91-99.

- Esgin, Mehmet, “İşkence ve Engizisyon”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3,3, 2013, s.39-60.
- France, Anatole, *The Life of Joan of Arc*, Trans. Winifred Stephens, Vol.1, Dodd, Mead&Company, New York 1908.
- Gorham, Charles T., *The Medieval Inquisition*, Watts & Co, London 1918.
- Işık, Halim, “Katharlar: Balkan Kökenli, Avrupa Ortaçağında Katoliklerce Yakılarak Öldürülen Heretik Hristiyan Dinî Hareket Üzerine Bir İnceleme”, *mevzu*, S.2, Eylül 2019, s.279-321.
- Jakob Sprenger und Heinrich Institoris, *Malleus Maleficarum Der Hexenhammer*, Drei Teile, (Zum ersten Male ins Deutsche übertragen und eingeleitet von J.W.R. Schmidt), H. Barsdorf Verlag, Berlin 1906.
- Kirsch, J.P., “Conrad of Marburg”, *The Catholic Encyclopedia*, Vol.4, The Encyclopedia Press, New York 1913, s.259-260.
- Lambert, Malcolm, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, Çev. Erdem Gökyaran, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Mohrland, Juliane, *Die Frau zwischen Narr und Tod: Untersuchungen zu einem Motiv der Frühneuzeitlichen Bildpublizistik*, LIT Verlag, Berlin 2013.
- Özer, Gülnur, “Avrupa Tarihinin Akışını Değiştiren Mucize Kadınlardan Biri: Jeanne D’arc”, *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Sempozyumu*, Ed. Sami Baskın, Saybilder Yayıncılık, Antalya 2018, s.166-177.
- Pavlac, Brian A., “Hammer of Witches”, *Medieval Germany: An Encyclopedia*, Ed. John M. Jeep, Garland Publishing, New York 2001, s.321.
- Peters, Edward (Ed.), *Heresy and Authority in Medieval Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1980.
- Pixton, Paul B., “Conrad of Marburg (ca. 1180–1233)”, *Medieval Germany: An Encyclopedia*, Ed. John M. Jeep, Garland Publishing, New York 2001, s.144-145.
- Roper, Lyndal, *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany*, Yale University Press, New Haven 2004.
- Ruff, Julius R., *Violence in Early Modern Europe 1500-1800*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

- Schormann, Gerhard, *Hexenprozesse in Deutschland*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1981.
- Schwerhoff, Gerd, *Die Inquisition: Ketzerverfolgung in Mittelalter und Neuzeit*, C. H. Beck, München 2004.
- Thomsett, Michael C., *The Inquisition: A History*, McFarland & Company, Inc, North Carolina 2010.
- Ülgen, Pınar ve Özer, Gülnur, “Batıl İnançlarda Kadın Algısı (Öncesi ve Orta Çağ’ı ile)”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol.10, April 2018, s.188-206.
- Walter Map, *De nugis curialium Courtiers' Trifles*, Trans. M. R. James, Clarendon Press, Oxford 1983.
- Yavaş, Halil, “Geç Ortaçağ İngiltere’sinde Bir Devrimci Hareket: 1381 Köylü İsyancıları”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, s.11-21.
- Yavaş, Halil, “XII. Yüzyılda Waldoculuğun Kuruluşu ve Hristiyan Heretikliğindeki Yeri”, *The Legends Journal of European History Studies*, S.3, 2022, s.65- 75.

Nahçıvan'da Rusya ile İngiltere'nin Gerçekleştirdikleri Kentkırım Uygulamaları ve İran'ın Rolü (1828-1920)

Tolga Akbaba

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı

tolgaakbaba@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9552-3864>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 12.10.2022

Kabul Tarihi 15.11.2022

Yayın Tarihi 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.26

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 5, Aralık, 2022, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

The Urbicide Committed by Russia and The United Kingdom in Nahchivan and the Role of Iran (1828-1920)

Tolga Akbaba

PhD Student Istanbul University, Graduate School of Social Sciences, Department of History

tolgaakbaba@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9552-3864>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 12.10.2022

Accepted Date 15.11.2022

Date Published 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.26

Atıf-Citation: Tolga Akbaba, "Nahçıvan'dan Rusya ile İngiltere'nin Gerçekleştirdikleri Kentkırım Uygulamaları ve İran'ın Rolü (1828-1920)", *ETÜT*, Sayı: 5, Aralık 2022, s. 24-53.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 5, December 2022, Erzurum/TURKEY

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

Nahçıvan'da Rusya ile İngiltere'nin Gerçekleştirdikleri Kentkırım Uygulamaları ve İran'ın Rolü (1828-1920)

Tolga AKBABA

Öz

Müslüman Türk kimliğine sahip Nahçıvan ve Revan hanlıkları, 1826-1828 yılları arasında Rusya'nın İran ile yaptığı savaşla birlikte İran lehine olan statükosunu kaybetmiştir. Savaş sonunda imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla (1828) bölgenin Rusya'nın kontrolü altında olduğu onaylanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Birinci Dünya Savaşı'na kadar bölgede Rus hâkimiyeti güçlü şekilde hissedilmiş ve Ruslar hem Osmanlı Devleti coğrafyasından hem de İran'dan çok sayıda Ermeni aileyi Kafkasya'ya yerleştirerek bölgede özellikle Nahçıvan'da yaşanacak kentkırımı ve ayrıca Müslümanların katledilmesine zemin hazırlamıştır. Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesi ile birlikte Kafkasya'da otorite boşluğu oluşmuş ve bu siyasi boşluktan faydalanan Ermeniler, İngilizlerin yoğun desteğiyle bölgede katliamlara girişerek demografik yapıyı değiştirmek ve Nahçıvan'ı Ermenistan devletine bağlamak istemişlerdir. Bu amaç doğrultusunda bölgede Müslüman halk sistematik şekilde katledilmiş veya İngiltere'nin desteği ile sürgüne zorlanmıştır. Sürgün bölgelerinden bir tanesinin de İran olması planlanmıştır. Özellikle Nahçıvan bölgesinden çok sayıda Müslüman-Türk, İran'a kaçmak mecburiyetinde bırakılmış ve İran da Nahçıvan'ın Türk nüfustan arındırılmasına dolaylı yönde katkı sağlayarak bölgeyi tıpkı 1828 yılı öncesi gibi kendisine bağlamak istemiştir. Bu çalışmada Nahçıvan'da 1828-1920 yılları arasında meydana gelen demografik değişikliklerin nasıl gerçekleştiği, Rusya ile İngiltere'nin Nahçıvan özelinde Kafkasya'da uyguladığı kentkırım uygulamalarının boyutları, İran'ın bu uygulamalar sırasındaki rolü ve İran'ın rolünün günümüzdeki Kafkasya politikası ile benzerlikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmamızda elde ettiğimiz bulgulara Kafkasya'daki nüfus hareketlerine dair istatistiksel veriler, dönem itibarıyla Azerbaycanlı yetkililerin kendi aralarındaki yazışmalar ve akademik çalışmalar incelenerek ulaşılmıştır. Çalışmamızda ayrıca arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, İran, Ermeni, Kentkırım, İngiltere, Rusya.

The Urbicide Committed by Russia and The United Kingdom in Nahchivan and the Role of Iran (1828-1920)

Abstract

Nakhchivan and Revan khanates with Muslim Turkish identity lost their status quo, which had been in favor of Iran, after the war between Russia and Iran during 1826-1828. The Treaty of Turkmenchay (1828), signed at the end of the war, confirmed the Russian control over the region. Following these developments, the Russian dominance over the region had been felt strongly until the First World War,

and by settling Armenian families from both Ottoman Empire and Iran in the Caucasus, Russia paved the way for the urbicide, especially in Nakhchivan, and the massacre of Muslims in the territory. The withdrawal of Russia from the First World War had caused an authority gap and Armenians, who took this to their advantage, committed massacres to change the demographic structure in the region with intense support from the United Kingdom and wanted to annex Nakhchivan to the state of Armenia. In line with the aforementioned purposes, the Muslim population in the region was massacred systematically and forced into exile with the support of the United Kingdom. Especially, many of the Muslim Turks from Nakhchivan were forced to flee to Iran which is one of the planned exile areas. By indirectly contributing to the purification of Nakhchivan from the Turkish population, Iran wanted to handle the region again like before 1828. In this study, how the demographic changes occurred in Nakhchivan between 1828-1920; the size of urbicide committed by Russia and the United Kingdom in the Caucasus and particularly in Nakhchivan; the role of Iran in these urbicide practices, and the similarities between its role and the contemporary foreign policy for Caucasus of Iran will be analyzed. The findings in the study were obtained via examination of vital statistics in the Caucasus, official letters of Azerbaijani authorities, and other academic studies about the issue. Archival documents were also used for the study.

Keywords: Nakhchivan, Iran, Armenian, Urbicide, Britain, Russia.

Giriş

İngiltere'den önce Rusya'nın Nahçıvan ve çevresinin Ermeniler lehine demografik yapısını değiştirme isteği ve çabaları, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış ve kademeli olarak bölgeye Ermeni aileler yerleştirilmiştir. Bölgeye göçürülen Ermeni ailelerin geldikleri yer ise İran ve kısmen de olsa Osmanlı Devleti coğrafyası olmuştur. 1820'li yıllarda Ermeni aileler İran'ın Güney Azerbaycan bölgesinden yalnızca Rusya'nın iradesi ve politikası doğrultusunda getirilmiş, İran'ın bu meseleye olumlu veya olumsuz bir katkısı olmamıştır. Ancak 1919-1920 yılları arasında Nahçıvan'a İran coğrafyasından Ermenilerin göç ettirilmesi projesinin ana aktörü değişmiş, bu görevi Rusya yerine İngiltere üstlenmiştir. Bu meyanda İran İngiliz siyasetinin aracısı rolüne bürünerek Ermenilerin kendi ülkesinden Nahçıvan'a geçmelerine müsaade etmiş ve Nahçıvan'daki yerel halkın da İran'a sürgün veya göç ettirilmesini teşvik ederek bölgedeki kentkırımı dolaylı destek sağlamıştır.¹

¹ Gaffar Abdülhadi, "Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man'i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)", *Fasılname-i Tahkiki Müatala'at-ı Müessesesi-yi Ferheng-i Aran*, Sale Nehom, Şomare 26-27, Zemistan 1389-Bahar 1390, s. 140; Mustafa Abdulla Nerimanoglu, *Ermenistan*

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Erivan ve Tahran'daki temsilcilerinin 1919-1920 yıllarındaki raporlarına göre, sürgün planları İngiltere öncülüğünde ortaya konmuş İran ise politik çıkar gayesi ile bu planlara destek olmuştur. Raporlarda, silahlı Ermeni çetelerin bizzat İran içinden bu bölgeye kaydırıldığı da ifade edilmiş ve İran'ın Nahçıvan özelindeki bu politikasının engellenmesi yönünde çaba içerisine girilmiştir.²

Ele aldığımız çalışmada 1828 yılından itibaren Nahçıvan özelinde Kafkas coğrafyasında nüfus değişimi üzerinden aşama aşama gerçekleşen kentkırım uygulamaları incelenmiştir. Bu uygulamaların planlayıcısı veya uygulayıcısı konumundaki aktörlerin hangi unsurları araç olarak kullandıkları ve ulaşmak istedikleri sonuç ile bölgede yaşanan kentkırımdan siyasi veya jeopolitik fayda sağlama amacı güden İran'ın pozisyonu incelememizin konusu olmuştur. Bu meyanda ortaya konan bulgularla, İran'ın 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki Kafkasya politikası ile günümüz Kafkasya politikasının benzeşip benzeşmediğine dair de kısa bir sentez yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın şekillenmesinde, Mustafa Abdulla Nerimanoğlu'nun, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetisetinde Naxçıvan* isimli eseri ve Kafkasya özelinde verdiği istatikselsel verilerle önem atfedilen Zehmet Şahverdiyev'e ait *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde* isimli çalışmasının büyük katkısı olmuştur. Ayrıca dönem itibari ile Azerbaycanlı yetkililerin yazışmalarına ulaşma imkânı sunan ve Vasif Talıbov'un editörlüğünü yaptığı *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti ve Naxçıvan* başlıklı eser de başvuru kaynaklarımız arasında yer almıştır. Huşeng Tala'ya ait *Haste-i Mermom-e Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Bare Ba İran* başlıklı makale ise İran'ın Nahçıvan'daki kentkırım meselesine yaklaşımının ipuçlarını vermesi açısından bizler için kıymetlidir.

1.Kentkırım Kavramı

Savaşla birlikte ortaya çıkan yıkımın ana hedeflerinden bir tanesinin kentler olması kentkırım kavramı ile izah edilmektedir. Kentkırım (urbicide) kavramı urban ve cide kelimelerinde oluşmaktadır. Cide, bir nesneyi öldürme manasına gelirken,

Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetisetinde Naxçıvan, Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazırlığı Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Bakı 2013, s.104.

² *Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 930-1-0-0/2-31-19; *BCA.*, 930-1-00/4-71-6.

urban kelimesi ise kente ait olan anlamını taşımaktadır.³ Kentkırım kavramı her ne kadar son dönemlerde meydana gelen çatışmaların hedeflerine dair bir kavram olsa da, ifade ettiği anlamla birlikte daha önceki dönemlerde yaşanan savaş, katliam veya göç ile de ilişkilendirme imkânına sahibiz.

Şüphesiz kentkırım sonucu ortaya çıkan kentsel yıkım ile savaşın ardından kentlerde meydana gelen yıkım arasında büyük benzerlik vardır. Ancak savaş sırasında yaşanan yıkım ikincil zarar kavramıyla ifade edilirken kentkırım, soykırım eylemiyle benzerlik taşımakta, yıkım, etnik veya dini nefret motivasyonu ile gerçekleştirilmektedir.⁴ Bu motivasyon da kentlerde yaşanan vahşetin en temel nedenidir.

Literatürde kentkırım kavramı, kente karşı şiddet olarak kentkırım, ötekileştirme politikası olarak kentkırım ve terörle mücadele olarak kentkırım şeklinde farklı yaklaşımlarla ifade edilmektedir. Konumuzla ilgili ötekileştirme politikası olarak kentkırım yaklaşımının temel tanımı ise heterojen kentsel nüfusun, savaş, göç ve katliam yoluyla çoğulculuğun hedef alınarak homojen hale getirilmesidir.⁵

2.Nahçıvan Tarihine Kısa Bir Bakış (1828-1921)

Aras Nehri'nin kuzey kısmında konumlanan Nahçıvan kentinin ne zaman kurulduğu konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır. Kentin isminin yer aldığı ilk kaynak Batlamyus'un ikinci yüzyılda kaleme aldığı coğrafya kitabıdır.⁶ Müellif eserinde kent ismini "Naksuana" olarak zikretmiştir. Tarihi milattan öncelere kadar uzanan kent hâkimleri M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren sırasıyla Manna, Med, Makedonya, Pers, Antropotena, Roma, Sasaniler, Abbasiler, Sacaogulları, Selçuklular, Moğollar, Altın Orda, Akkoyunlular, Safeviler ve İran coğrafyasında Safeviler'den sonra hâkim güç olan Kaçar Hanedanlığı olmuştur. 1501 yılında Safeviler'in hâkimiyeti altında bulunan Nahçıvan 1828 yılına kadar ise Osmanlı

³ Fırat Harun Yılmaz; Ali Şahin, "Kentsel Yıkımın Bosna ve Filistin Örnekleri Üzerinden Kentkırım Kapsamında Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, Cilt (C). 21, Sayı (S). 1, sayfa (s). 92-95.

⁴ Martin Coward, "Bosna'da Kentkırım Etno Milliyetçilik ve Bosna'daki Yok Etme Saldırganlığı", *Mimarlar Odası Bülteni*, Çev. Oktay Etiman, (Orijinal yayın tarihi 2004), Ankara 2006, S. 43, s. 26; Mithat Arman Karasu, "Küresel Barışa Karşı Yeni Bir Tehdit: Kentkırım (Filistin Örneği)", *Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi*, 2008, s. 102.

⁵ Yılmaz; Şahin, "Kentsel Yıkımın Bosna ve Filistin Örnekleri Üzerinden Kentkırım Kapsamında Değerlendirilmesi", s. 93-95.

⁶ Batlamyus'un Grekçe olarak kaleme aldığı ve Kindi tarafından Arapça'ya tercüme edilen coğrafya eserinin ismi *Geographike Hyphegesis*'dir (Kitabü'l-Coğrafya Fi'l-ma'mure mine'l-arz). Ayrıntılı bilgi için bkz.: Cengiz Aydın; Gülseren Aydın, "Batlamyus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, C. 5, s. 196-199.

Devleti ve İran arasında sürekli olarak el değiştirmiş ve nihayetinde 1828 yılında Rusya'nın kontrolüne geçmiştir.⁷

İran'da Safeviler'in 1736 yılında tamamen ortadan kalkmasıyla birlikte otorite boşluğunu dolduran ve bölgede Afşar Hanedanlığını kuran Nah Şah'ın ölümüyle birlikte, Azerbaycan bölgesinde hanlıklar dönemi başlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan coğrafyası Rusya ve İran arasındaki alan hâkimiyeti mücadelesine sahne olmuş ve Rusya 1806 yılında Nahçıvan'ı fiili olarak ele geçirmiştir.⁸ Bu fiili durum İran ve Rusya arasında 1826 yılında başlayan savaşın sonunda imzalanan Türkmençay Antlaşması (1828) ile de resmîyet kazanmıştır.⁹ Rusya, Türkmençay Antlaşması'nın ardından aldığı senato kararıyla Nahçıvan ve Revan bölgesine "Ermeni Vilayeti" ismini vermiştir.¹⁰ Türkmençay Antlaşması'nın bir diğer önemli konusu ise Rusya'nın İran'a, Güney Azerbaycan'daki Ermenilerin kendi iradeleriyle Rus topraklarına (Nahçıvan) göç etmesine izin vermesini kabul ettirmesidir.¹¹ Bahsi geçen gelişmelerin ardından Ruslar 1849 yılında Erivan Guberniyası (Vilayet) oluşturarak Nahçıvan'ı Erivan'a bağlamıştır. Bu vesile ile zaman içerisinde Nahçıvan'ın 10.668 kilometrekare olan arazisi 3.993 kilometrekareye kadar düşürülmüştür.¹²

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar Nahçıvan'da hâkim güç olan Rusya, 1917 yılında Bolşevik İhtilali'yle birlikte savaştan çekilmiş ve savaşa taraf rakip ülkelerle 3 Mart 1918 tarihinde tamamı 15 madde olan Brest Litovsk Barış Antlaşmasını imzalamıştır. Konumuzla ilgili olarak Osmanlı Devleti bu antlaşmayla 1877-1878 yılında Rusya'ya vermek durumunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum'dan Rus askerinin tahliyesini sağlamış ve bölgede halkın isteğiyle belirlenecek olan yeni statükoya Rusya'nın dâhil olmasını garanti altına almıştır.¹³ Şüphesiz Rusya'nın Doğu Anadolu'dan çekilmesi Kars, Ardahan ve

⁷ Hüsamettin M. Karamanlı, "Nahçıvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 32, s. 294-297.

⁸ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 15, S. 36, s. 188.

⁹ Said Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-yi İran*, İntişar-ı Bünyad, 1368 (1990), C. 2, s. 179-186.

¹⁰ Yaqub Mahmudov, "Nahçıvan", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, Lider Neşriyyat, Bakı 2005, C. 2, s. 242.

¹¹ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'ya İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kaynak Yayınevi, 1989, s. 185.

¹² "Nahçıvan Qezası", *Naxçıvan Ensiklopediyası Naxçıvan Bölmesi 2 Ciltte Cilt 2*, Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası, Naxçıvan Qezası, 2005, s. 90.

¹³ Marziye Memmedli; Hilal Akgüller, "Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)", *Belgi Dergisi*, DOI: 10.33431/belgi.745630, C. 2, S. 20, s. 2722-2729.

Batum kadar Nahçıvan için de önem arz etmektedir. Rusların işgal ettikleri daha sonra boşalttıkları bölgeleri savunmak için Ermeni çeteler hemen harekete geçmiş ve Brest Litovsk Barış Antlaşması'nı tanımadıklarını ifade etmişlerdir. Ermeniler bölgede sistematik katliamlara başlamış ve Rusya'nın hâkimiyeti döneminde elde ettikleri kendi kazanımları koruma gayreti içine girmişlerdir. Bu doğrultuda Ermeniler, Ruslara alternatif olarak aradıkları desteği İngiltere nezdinde bulmuş ve İngiltere Ermenilere yardım amacıyla 20 milyon sterlini kaynak tahsis etmiştir. İngiltere ayrıca Ermeniler'in İran üzerinden Kafkasya'ya geçişi konusunda lojistik yardım sözü vererek Ermenilere silah da sağlamıştır. Ermeni çeteleri yeni hâimleri olan İngilizlerin desteği ve Andranik isimli çete liderinin öncülüğünde Nahçıvan ve Ordubad'da birçok Türk köylüsünü katletmiş ve göçe zorlamıştır. Rakamlara göre 1918-1921 yılları arasında Nahçıvan'da 73.727 kişi Ermeni çetelerce öldürülmüştür.¹⁴ Elbette katliamlar, Nahçıvan ve Zengezur'un Ermenilerce kontrol altına alınarak Türk dünyası arasında tampon bir bölge oluşturulması planı Rusya, İngiltere ve Ermeniler açısından işlevsel hale gelmesine hizmet ediyordu. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması ile birlikte Kafkasya'dan askerlerini geri çekme mecburiyetinde kalan Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askeri gücünün sekteye uğraması, Ermenilerin umutlarını bir hayli artırmıştı. Ancak Osmanlı Devleti fiili olarak bölgede bulunmasa bile Türklerin kurduğu Aras Türk Hükümeti gibi oluşumlara ve sivil direnişe desteğini esirgemedi. Ayrıca 1918 yılında bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti de Nahçıvan'ın Ermenilere verilmemesi hususunda dikkatli davranarak Nahçıvan'a ivedilikle bir vali atadı ve Nahçıvan'ın hukuken kendisine bağlı olduğu ilan etti.¹⁵

2.1.Nahçıvan'da İngiliz Etkisi ve Bölgeyi Ermenilere Teslim Etme Çabaları

Nahçıvan'ın Ermenilerce işgal edilmesini önlemek için kurulan ve yukarıda bahsi geçen Aras Türk Hükümeti, bir yandan da Ermenilerin hâmîsi konumundaki İngilizlerle de mücadele ediyordu. Ermeniler, 1919'un Ocak ayında Nahçıvan'da İngiliz Valiliği'nin kurulmasıyla ve Aras Türk Hükümeti'nin feshedilmesiyle birlikte daha rahat hareket etme ve katliamlarında daha cesur davranma imkânı

¹⁴ Emin Şihaliyev, "Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX.Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C. 53, s. 184-188; Beşir Mustafayev, "Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2012, S. 43, s. 289-294.

¹⁵ Nesrin Sarıahmetbeyoğlu, *Azeri Ermeni İlişkileri 1905-1920*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 408-409.

bulmuştur. Bu meyanda Ermenistan Devleti Nahçıvan'a devlet memurları göndermiş ve bölgeyi resmi olarak ilhak ettiği mesajını vermek istemiştir. Ancak bu durum Nahçıvan Hükümeti tarafından kabul edilmemiş ve genel bir barış olmadan Ermenistan ile resmi ilişkiye girmekten kaçınılmıştır. Ancak itirazlara rağmen Nahçıvan, İngilizler tarafından Ermeni idaresine verilmiştir. İngilizlerin kontrolünde Ermeni kuvvetleri Nahçıvan yönüne doğru harekete geçerek ilhakı askeri olarak da garanti altına almak istemişlerdir. Bu doğrultuda Ermeni kuvvetleri Kamerli'den yola çıkmış, Türkiye Ermenilerinden oluşan Sason süvari bölüğü de Kamerli'nin güneyinden Develi'ye doğru hareket etmiştir. Ermenilerin askerî harekâtı başlarda İngilizleri endişeye sevk etmiştir. Çünkü Nahçıvan'a yapılacak harekât Kars'ta İngilizler aleyhine yankı uyandırabilirdi. Ermenilerin açıklamalarıyla tatmin olan İngilizler bu endişelerinden vazgeçerek Ermenilerin harekâta devam etmesi kararını almışlardır. Bu sayede Nahçıvan topraklarına giren Ermeniler 2 top, 10 makinalı tüfek ve 200 askerden oluşan öncü birlikleriyle Noraşen'e yerleşmiştir. Ermeni güçleri başlarında İngiliz subaylarının olduğu ve sayısı 6.000 bini bulan takviye birliklerle 24 Mayıs 1919'da Nahçıvan'ı işgal etmiştir. Bu tarihten sonra Ermeniler Nahçıvan'a Varshamyan isimli bir şahsı vali olarak atamış ve burada yönetimi kendileri açısından resmileştirmiştir.¹⁶

Ermenilerin İngiliz desteği ile Nahçıvan'ı ilhak etme teşebbüsleri yerel halk tarafından kabul görmemiş ve Ermenilere karşı mücadele yürütülmüştür. Sonuç itibarıyla İngilizler kendi iradeleriyle 1919 yılı ortalarında Nahçıvan'dan ayrılmış, 30 Ağustos 1919 tarihinde de Ermeni çeteciler Nahçıvan'dan çıkartılmıştır. İngilizlerin Nahçıvan'dan ayrılması üzerine bu kez Amerika bölgeye temsilci göndermiş ve Nahçıvan ile Şerur-Dereleyaz kazalarını içine alan bir bölge valiliği oluşturarak Amerika güdümünde bir yapı teşkil etmeye çalışmıştır. Bu sıralarda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Samed Bey Cemilinski'yi vali olarak atamış, bölgede varlığını hem siyasi hem de Nahçıvan'a İran üzerinden sağladığı teçhizat ile askeri olarak hissettirmiştir.¹⁷

Ermeniler genel manada Nahçıvan'dan çıkarılmış olmasına rağmen çetelerin bölgedeki katliamları son bulmamıştır. Hatta 23 Kasım 1919 tarihinde Zengezur'u işgal etmeye başarmışlardır. Ermenilerin kısımlarına Türk ordusunun kayıtsız

¹⁶ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 180-191.

¹⁷ Karamanlı, "Nahçıvan", s. 294-297; Sunay Yılmaz, *Sovyet Birliği Sonrası Dönemde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s. 42.

kalması elbette beklenemezdi bu doğrultuda Türk askeri gücü 1920 yılının Mart ayında Nahçıvan'a asker sokmuş ve katliamların önüne geçmek istemiştir.¹⁸

Ermenilerin Nahçıvan bölgesine saldırıları 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasının ardından da devam etmiştir. Çatışmalar özellikle Zengibasas bölgesinde yoğunlaşmıştır. Burada Türk kuvvetleri ile birlikte Zengibasas Şûra kuvvetleri Ermeni taarruzlarına karşı ciddi direniş göstermişlerdir. Ancak sayıca üstün olan Ermeniler 50'ye yakın köyün halkını göçe mecbur etmiştir. Ermeniler 25 Haziran 1920'de Nahçıvan'ın kuzeyine de taarruzda bulunmuş, burada Nahçıvan Bölge Komutanı Binbaşı Ali Timur ve Teğmen Cemil idaresindeki Türk birliklerinin direnişiyle karşılaşmış ve geri çekilmişlerdir. Bu duruma rağmen Ermeniler Vedi ve Dehne Boğazı bölgesinde harekâta devam ederek burada başarı elde etmişlerdir. Gelişmeler üzerine Nahçıvan Şûra Hükümeti ve Erivan Hükümeti arasında mütareke yapılması durumu ortaya çıkmıştır. Ermeniler 18 maddelik ultiमतom vermiş, Nahçıvan Şûra Hükümeti de Dehne Boğazı'ndan Ordubad'a kadar olan Nahçıvan topraklarına muhtariyet şartını öne sürmüştür. Mütareke gelişmelerinden haberdar olan 11. Kafkas Tümeni Komutanı ise Binbaşı Ali Timur'un Nahçıvan, Culfa ve Ordubad'ı savunması emrini vermiştir. Ermeniler de Nahçıvan Şûra Hükümeti'nin şartını kabul etmeyerek 25 Temmuz 1920'de Şahtahtı'nı işgal etmiştir. Ermeniler Şahtahtı'nı işgal ederek Nahçıvan'ı tehdit etmekte ve Azerbaycan'daki Sovyet idaresine rağmen Nahçıvan'ı işgal etmek istemişlerdir. Ancak bu işgal arifesinde Kızılordu'nun Nahçıvan'a girmesi Ermeniler'in Nahçıvan'ı işgal planınının gerçekleşmesine mâni olmuştur.¹⁹

Ermeniler Nahçıvan'ı tamamen işgal etme fikrini uzun yıllar zihinlerinde tutmuş ve bunu başarmak için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Ancak bu çaba, Türkiye'nin Nahçıvan üzerindeki kararlı tutumu, bölge halkının direnişi ve Kızılordu'nun girişimi ile birlikte kesin bir sonuca ulaşmamıştır.

Ermenilerin Nahçıvan'a saldırıları sırasında, yukarıda zikrettiğimiz üzere 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Hükümet, Azerbaycan İnkılap Komitesi'ne devredilmiş ve Sovyet idaresi resmîyet kazanmıştı.²⁰ Sovyet Hükümeti temsilcileri ile 9. Kızılordu Harb Şûrası ve Azerbaycan İnkılap Komitesi Nahçıvan'daki

¹⁸ Yılmaz, *Sovyet Birliği Sonrası Dönemde Nahcivan Özerk Cumhuriyeti*, s. 42.

¹⁹ *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, C. 3, Ankara 1995, s. 112-126; *Azerbaycan Tarixi 7 Ciltte VI Cilt*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A. Bakıxonov Adına Tarix İnstitutu, C. 6, Bakı 2008, s. 33.

²⁰ Qiyas Şükürov; Vasif Qafarov, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 257-272.

yetkililere bir telgraf göndererek hâkimiyetin Sovyetlere verilmesini talep etmişlerdir. Mevcut durumda Nahçıvan'da Türk kuvvetleri, 1.500 kişilik Nahçıvan Milli Komitesi askeri bulunuyor ve bölgeye Ermeni saldırıları da devam ediyordu. Azerbaycan'daki Sovyet Hükümeti ayrıca Ermeni Hükümet yetkililerine de bir nota vererek Karabağ ve Zengezur'u boşaltmaları, Ermeni askerlerin kendi sınırlarına çekilmelerini ve katliamlara son vermelerini aksi halde Ermeni Hükümeti üzerine birlik göndereceklerini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Ermeniler Nahçıvan'a yaptıkları saldırılara ara vermek mecburiyetinde kalmıştır.²¹ Sonuç itibariyle Azerbaycan'daki gelişmelere paralel olarak Nahçıvan'da da Sovyet hâkimiyeti kurulmuş ve bu 1921'in ocak ayında Nahçıvan muhtariyet statüsünde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile birleşme kararına kadar devam etmiştir. Kars Anlaşmasıyla birlikte de Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlı muhtariyet statüsü kesinleşmiştir. Nahçıvan 9 Şubat 1924 tarihinde de Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin merkezi olmuştur.²²

3.Nahçıvan'da Rusya'nın Demografi Üzerinden Gerçekleştirdiği Kentkırım Uygulamaları ve İran (1828-1918)

Kafkasya genelinde demografik yapının Ermeniler lehine değiştirilmesi fikri ilk olarak 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde hayata geçirilmeye başlanmıştır. Çar I. Petro'nun hükümrancılığının son dönemlerinde ortaya atılan bu düşünce, 10 Kasım 1724 tarihinde Bakü'de Rus Generalleri Matyuşkine ve Levaşev'e gönderilen fermanla somut olarak kendine yer bulmuştur. Söz konusu fermanla, tüm imkânların seferber edilerek Ermeni ve Hristiyan ailelerin Gilan, Mazenderan, Bakü, Derbent ve diğer elverişli bölgelere yerleştirmeye çalışılması talimatı verilmiştir. Emirlere karşı gelen Müslüman halkın ise mevcut yerlerinden kovulması emri de bu talimatta yer almıştır. Güney Kafkasya'daki iskân politikasını ise Rus komutan Pavel Sisianov yürütmüştür.²³ Daha sonra I. Petro'nun eşi I. Katerina 1726 yılında yayınladığı 22 fermanla Ermenilerin desteklenmesi gerektiğini ilan etmiştir. Yine

²¹ Seid Sadıqov, *Naxçıvan Muxtar Respublikası Tarixinden*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Milli Münasebetler Enstitüsü, İrşad Merkezi, Bakı 1995, s. 14-16.

²² Mahmudov, "Naxçıvan", s. 246.

²³ Nerimanoğlu, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetinde Naxçıvan*, s. 16; İsmayil Hacıyev, "XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)", *Sosyal ve Beşeri İlimler Araştırmaları Dergisi*, Güz 2017, C. 18, S. 40, s. 160-163.

1779 yılında Çariçe II. Katerina özel bir fermanla iki bin İranlı Ermeni'yi Rus vatandaşlığına kabul ettiğini belirtmiştir.²⁴

19. yüzyıldan itibaren Ruslar'ın özellikle Nahçıvan'a olan ilgisi Ermenilerin tıpkı Güney Kafkasya'da olduğu gibi kullanışlı bir araç olarak değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur. Ruslar ağırlıklı olarak Nahçıvan bölgesine Ermeni nüfusunu yerleştirmeye, 1828 yılında İran ile imzaladıkları Türkmençay Antlaşması'yla Erivan Hanlığı'nı kontrol altına almasından ve hatta Çar I. Nikolay döneminde 21 Mart 1828 tarihli senato kararıyla Nahçıvan ve Erivan'ı "Ermeni Vilayeti" olarak nitelendirip idaresini Ermeni D.O. Behbudov'a vermesinden sonra başlamıştır. Ruslar Ermenilerin iskân ettirilmesindeki temel motivasyonlarını hukuki olarak Türkmençay Antlaşması'na yerleştirmiş ve antlaşmadaki 15. maddede, Güney Azerbaycan'da yaşayan ahalinin istedikleri takdirde Rusya topraklarına (Erivan Hanlığı bölgesi) göçebileceği ifade edilmiştir.²⁵ Rusların strateji doğrultusunda Nahçıvan ve Erivan'a çok sayıda Ermeni aile iskân ettirilmiştir.

Ermenilerin İran'dan Kuzey Azerbaycan'a özellikle de Nahçıvan bölgesine göç ettirilmesi projesi Türkmençay Antlaşması'ndan önce hazırlanmış ve 1827 yılında Rusya'nın İran'daki elçisi Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov'un başkanlığındaki Güney Kafkasya bölgesinin diplomatik defterhanesinde projelendirilmiştir. Bu doğrultuda 1827 yılının Mayıs ayında Rus General Peskoviç, Petersburg'dan gelen talimat doğrultusunda Ermeniler arasında saygınlığı ile bilinen Miralay Lazaryev'in (Kazaros Lazaryan) göç konusunda kendisine yardımcı olmasını istemiştir. Lazaryev, Rusların İran topraklarını işgalde Ruslara yardımcı olan Ermenilerin Rus topraklarına yani Kuzey Azerbaycan'a göç etmek istediklerini Peskoviç'e iletmiş ve göç esnasında Ermenilerin işlerini kolaylaştıracak bazı tavizler talep etmiştir. Peskoviç de 26 Şubat'ta Lazaryev'e, 29 Şubat'ta da "Erivan Geçici İdaresine" gönderdiği talimatta, ticaretle uğraşan Ermenilerin şehirlere yerleştirilmesi, köylülere toprak verilmesi, köylülerin 6 yıl vergiden muaf tutulması, göç edenlerin Nahçıvan ve Erivan'a yönlendirilmesi ve yoksul ailelere 10 gümüş rubleye kadar yardım yapılması hususunda emir vermiştir. Sistematiik olarak başlayan bu göç

²⁴ Şükür Memmedov, "Türkiye ve İran'dan Ermeniler'in Göç Ettirilmeleri Politikası", *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 65.

²⁵ Rafik Firuzoğlu Safarov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", *Türkler Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 19, s. 167-170; Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", s. 1991; Hacar Y. Verdiyava, "İrean (Erivan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", *Türkler Ansiklopedisi*. (Çev. Bilgehan Atsız), Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 19, s. 176.

hareketinde bazı Ermeni aileler yer almak istememiş ancak buna rağmen Lazaryev öncülüğündeki Ermeni gücü bu aileleri de göçe zorlamıştır. İran topraklarından gerçekleştirilen göç hareketi Kaçar Hanedanı Veliiahttı Abbas Mirza'yı da oldukça rahatsız etmiş ve Abbas Mirza'yı göçe engel olmak için birtakım girişimlerde bulunmaya mecbur etmiştir. Abbas Mirza, Lazaryev'e iki kez mektup yazarak bu girişimlerin durdurulmasını talep etmiş ve ayrıca Ermeni ailelere göç etmedikleri takdirde 6 yıl boyunca vergiden muaf tutulacakları sözünü vermiştir. Ancak Abbas Mirza'nın bu tutumu başarıya ulaşmamış Ermeniler kitleler halinde Kuzey Kafkasya'ya özellikle Nahçıvan'a göç etmeye devam etmiştir.²⁶

Ermenilerin göçleri ile ilgili Gürcistan Başkomutanı tarafından görevlendirilen İvan Şopen'in (Ivan Chopin- Шопен)²⁷ Nahçıvan ve Revan'daki 1828-1831 yılları arası nüfus hareketlerini dikkate aldığı ve 1852 yılında yayımlanan “Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения к Российской Империи (Rus İmparatorluğuna Katılımı Döneminde Ermeni Oblastı'nın Tarihi Durumu)” isimli çalışması oldukça önemlidir. Şopen'in çalışmasındaki verilere göre Nahçıvan'daki Müslüman ve Ermeni nüfusu ile büyük kısmı İran'dan göçle Nahçıvan'a gelen Ermenilerin sayıları şu şekildedir:

Tablo 1: Şopen'in (Шопен) Nahçıvan ve Ordubad şehirlerine ait göç istatistiği.²⁸

Bölge	Genel Halk		Ermeniler					
			“Yerli”		Göç Ettirilenler			
					İran'dan		Türkiye'den	
	Aile	Kişi	Aile	Kişi	Aile	Kişi	Aile	Kişi
Nahçıvan Eyaleti								
Nahçıvan şehri mahalleri	1.330	5.470	156	719	265	1.110	-	-
1. Elineçay	731	3.582	123	683	208	1.051	-	-
2. Naxçıvan	2.070	9.477	150	776	941	4.507	-	-
3. Mevazixatun	498	2.643	-	-	216	1.146	-	-

²⁶ “Göç ettirilmeye hazırlık.....”, İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları*, Ankara 2018, s. 347-354; Memmedov, “Türkiye ve İran'dan Ermenilerin Göç Ettirilmesi Politikası”, s. 66.

²⁷ Oğuzhan Çaycıoğlu, “Kafkasya Araştırmalarına Dair Bir Kaynak: Tifliskiye Vedomosti Gazetesi (1828-1832)”, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 9, s. 63.

²⁸ Шопен, И.И. Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения к Российской Империи. СПб., 1852, s.635-638; Zehmet Şahverdiyev, *Nahçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde*, Elm Yayınları, Bakı 2008, s. 82.

4.	Xok	335	1.599	43	224	-	-	-	-
5.	Dereleyaz	1.574	7.736	58	288	507	2.838	8	27
TOPLAM		6.538	30.507	530	2.690	2.137	10.652	8	27
Ordubad daresi									
Ordubad şəhri mahalləri		803	3.444	-	-	36	182	-	-
1.	Ordubad	196	843	36	215	14	76	-	-
2.	Eylis	320	1.886	214	1.356	29	183	-	-
3.	Deste	379	1.879	62	346	-	-	-	-
4.	Bilev	499	2.317	39	208	171	899	-	-
5.	Ceneneb	128	606	49	263	-	-	-	-
TOPLAM		2.325	10.975	400	2.388	250	1.340	-	-

Nahçıvan özelinde nüfus durumuyla ilgili önemli bir kaynak sayılan Şopen'in istatistikleri hakkında genel bir değerlendirmede bulunacak olursak, 1828-1831 yılları arasındaki hareketiyle birlikte Nahçıvan ve Ordubad'daki toplam 8.863 ailenin 3.325'i Ermeni ailelerden oluşmakta ve genel aile ortalamasında Ermeni ailelerin oranı %37,5'ye yükselmiş bulunmaktadır.²⁹ Ayrıca dikkati çeken önem bir husus ise Nahçıvan'a dışarıdan getirilen Ermeni ailelerin büyük çoğunlukla İran topraklarından bölgeye kaydırılması hususudur. İskân politikası ile birlikte Nahçıvan ve Ordubad'a toplam 2.395 Ermeni aile yani 12.019 kişi getirilmiş ve bu durum göçün planlı bir şekilde gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur. Nitekim konuyla ilgili spesifik olarak istatistik tutulması da bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Nahçıvan ve Ordubad'a Ermeni ailelerin yerleştirilmesi hususunda Rus Maliye Nazırlığı memurlarından Vasili Qriqoryev'in hazırlamış olduğu istatistik de önemlidir. Şopen'e göre daha ayrıntılı hazırlanan bu istatistikler, Şopen'in ortaya koyduğu rakamlardan farklılık arz etmekte ve Nahçıvan ile Ordubad'a İran'dan göç ettirilen Ermeni ailelerin sayıca daha fazla olduğu dile getirilmektedir. Söz konusu istatistik şu şekildedir:

²⁹ Şopen'in istatistikte "Yerli" olarak nitelendirdiği aileler Ermeni ailelerdir.

Tablo 2: Qriqoryev'in Nahçıvan ve Ordubad şehirlerine ait göç istatistiği.³⁰

İlk Meskunlaş-tırıldıkları yerler	Ailelerin sayısı	Meslekleri			Sayı			Hangi daire ve şehirden göç ettirildikleri
		Tacir	Sanat-kâr	Çiftçi	Erkek		Kadın	
					Yetişkin	Çocuk		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Nahçıvan şehri:	166	63	63	40	281	118	313	Hoy
	53	31	15	7	111	52	113	Tebriiz
	69	25	23	21	120	43	129	Marağa dairesi
	66	20	30	16	126	60	149	Salmas
	31	9	12	10	50	26	75	Salmas
	26	10	10	6	34	15	55	Salmas
	5	-	5	-	10	4	16	Dehgargan Urmiye
Toplam	416	158	158	100	732	318	850	
Köyler:								
Küznüt	72	-	12	60	113	51	135	Salmas
Qızılca	23	-	-	23	51	18	63	Salmas
Ebrequnis	36	-	24	12	60	37	20	Salmas
Kirra	44	-	13	31	83	32	105	Salmas
Benenyar	49	4	12	33	103	52	157	Salmas
Noraşen	23	-	-	23	43	26	59	Salmas
Qazançı	22	-	-	22	44	25	57	Salmas
Ağyari	36	-	-	36	56	40	95	Salmas
Azadek	22	-	-	22	40	32	57	Salmas
Mardrus	42	-	-	42	76	49	115	Salmas
Keşişkend	37	-	-	37	60	40	102	Salmas
Qoytul	33	-	-	33	56	37	79	Salmas
Meltikend	35	-	4	31	66	30	88	Salmas
Yelpin	20	-	-	20	33	19	51	Salmas
Aruleşin	17	-	-	17	18	18	31	Salmas
Xeçlilli	24	-	-	24	31	27	61	Salmas
Didivar	31	-	-	31	41	35	68	Salmas
Kültepe	70	-	24	46	86	100	176	Salmas
Bedexşan	26	6	-	14	41	18	38	Salmas
Nehrem	208	15	30	163	398	221	545	Salmas
Tezekend	44	-	3	41	86	38	101	Salmas
Tumbul	53	-	13	40	65	60	100	Salmas
Qaraxanbeyli	81	7	20	54	145	74	196	Salmas
Kürediz	37	-	-	37	63	40	85	Salmas
Arınc	31	-	3	28	51	30	70	Salmas
Sultanbeyli	34	-	-	34	60	27	75	Salmas
MemerzaDize	20	-	4	16	45	13	37	Salmas
Xalxal	35	-	-	35	50	32	83	Hoy
Erezin	60	-	8	52	113	50	153	Salmas

³⁰ Şahverdiyev, *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde*, s. 83-85.

Saltaq	33	-	5	28	56	30	83	Salmas
Alagöz	42	-	2	40	74	43	98	Salmas
Uzunoba	40	-	-	40	63	46	127	Salmas
Qarababa	24	-	3	21	34	25	59	Salmas
Külüs	13	-	-	13	20	12	30	Salmas
Nurs	30	-	5	25	50	24	74	Salmas
Şıxmahmud	63	-	7	56	117	69	160	Salmas ve
Nezerabad	49	-	3	46	73	50	117	Hoy
Cehri	151	-	40	11	309	160	465	Salmas ve
Badamlı	23	-	4	19	33	13	58	Hoy
Şahbuz	20	-	2	18	31	23	44	Salmas ve
Yarımcı	78	-	27	54	99	80	154	Hoy
Mezre	22	-	3	19	32	14	42	Salmas ve
Kerimbeydize	22	-	4	18	50	24	48	Hoy
Toplam:	1.869	32	275	1.562	3.238	1.884	4.629	Salmas ve
Nahçıvan dairesi üzerine toplam:	2.285	190	433	1.662	3.970	2.202	5.479	Hoy
Ordubad dairesi köyler:	37	11	13	13	53	40	86	Salmas ve
Eylis	29	7	10	12	41	30	82	Hoy
Qayadamış	182	-	22	160	354	200	501	Urmiye
Azader ve Dize	18	-	-	18	41	23	58	Urmiye
Elağa	266	18	45	203	489	295	727	Urmiye
Toplam:								Tebriz
Nahçıvan Eyaleti toplamı	2.551	208	478	1.865	4.459	2.495	6.206	Tebriz
								Marağa
								Tebriz

Şopen Nahçıvan'a İran'dan göç ettirilen Ermeni aile sayısını 2.387 olarak belirtirken, Qriqoryev bu rakamın 2.551 olduğunu ifade etmektedir. Qriqoryev'in istatistiğinin bir diğer önemi ise göç ettirilen Ermenilerin hangi şehirlerden getirildikleri, sahip oldukları meslekler ve yaşlarının ayrıntılandırılmış olmasıdır. Sayı farklarına rağmen her iki müellifin de istatistiğinde görüldüğü gibi 1828 yılından sonra Nahçıvan'ın demografik yapısının değiştirilmesi amacıyla birçok Ermeni aile bölgeye yerleştirilmiştir. Bu iskân politikası ilk olarak 1905-1906 arasında daha sonra ise 1918-1920 yıllarında Nahçıvan'da bir kentkırımının yaşanmasına sebebiyet verecektir.³¹ Nitekim Ermeni göçünün sistematik olarak

³¹ Mirza Bağır Aliyev, *Qanlı Günlerimiz (1918-1920, Naxçıvan)*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, s. 5-66; Şahverdiyev, *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde*, s. 88-91.

başladığı 1828-1831 yılları arasında Nahçıvan'daki 1.199 Müslüman aile yaşadıkları bölgeyi terk etmiştir.³²

Nahçıvan'a Ermeni ailelerin yerleştirilmesi stratejisi uzun yıllar devam etmiş ve 1897 yılına gelindiğinde Nahçıvan, Şerur ve Dereleyaz kazalarındaki Ermeni sayısı 55 bine çıkmıştır. Aynı dönemde bölgedeki Müslüman sayısı ise 125 bindir.³³ 1886 yılında Nahçıvan'daki Müslümanların toplam nüfus içerisindeki oranı %57,6, 1887'de ise %64,3 olmuştur. Bu oran 1905-1906 yıllarında Ermenilerin Nahçıvan'da gerçekleştirdiği katliamlardan dolayı 1908 yılında %57,2'ye gerilemiş 1915 yılında tekrar yükselerek %59'a ulaşmıştır. Ermenilerin toplam nüfus içerisindeki oranı ise 1897'de %33,2 iken 1908 yılında %41,9'a ulaşmıştır. 1917 yılına gelindiğinde ise Nahçıvan'daki Müslüman sayısı 148 bin iken Ermeni nüfusu Kürtlerle birlikte 80 bin olmuştur. Bu durum Rusların yoğun çabasına rağmen Nahçıvan'da Ermeni çoğunluğunun oluşmadığını ortaya koymaktadır.³⁴

Ermenilerin, Rusya'nın kendilerine vereceği boş toprak vaatleri ve kuracakları Ermenistan Devleti hayaliyle gerçekleştirdiği bu göçler, Kuzey Azerbaycan'daki Müslüman ailelerin aleyhine oldukça kötü sonuçlar doğurmuştur. Öncelikli olarak bölgenin demografik yapısı değişmeye başlamış ve sonraki bölümde görüleceği üzere Kuzey Azerbaycan'da birçok Müslüman ailenin ya öldürülmesi ya da topraklarını kaybetmesine neden olacaktır. Rusya'nın İran'daki elçisi A.S. Griboyedov'a ait olduğu tahmin edilen *"Ermenilerin İran'dan Bizim Vilayetlere Göç Ettirilmesi Hakkında Notlar"* isimli çalışmada yer alan *"Ermenilerin mülk sahiplerinin topraklarına yerleştirilmesi, onların Müslümanların yerini dar etmesi bir yana, onlara üstüne tavizler de verilmiştir. Hâlbuki zarara uğrayan taraf Müslümanlar idi. Aslında Ermenileri değil, buranın Müslümanlarını göçkün hesap etmek gerekir. Ermeniler göç ettirildiği zaman Müslüman ailelerin çoğu yaylada olup, gelme Ermenilerin onların evine yerleştirilmesinden haberleri yok idi."* şeklindeki ifadeler, henüz göç hareketinin yeni başladığı yıllardaki durumu ortaya koymasından da değerlidir.³⁵

³² Safarov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", s. 168.

³³ Kaynaklarda 1886-1908 yılları arasında Nahçıvan nüfusu konusunda farklılıklar vardır. Bu farklılığın sebebi Şerur ve Dereleyaz kazalarının 1874 yılında Nahçıvan'dan ayrılmasıdır. Bazı kaynaklarda Şerur ve Dereleyaz kazaları ile Nahçıvan nüfusu birlikte zikredilirken bazılarında ayrı ayrı ifade edilmiştir.

³⁴ Nerimanoğlu, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetinde Naxçıvan*, s. 55-57; Şahverdiyev, *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde*, s. 72.

³⁵ "Göç ettirilmeye hazırlık.....", s. 355.

4.Nahçıvan'da İngiltere Destekli Kentkırım Planında İran'ın Rolü (1918-1920)

1918 yılının ilk aylarından itibaren Ermeniler, Rusların daha önce işgal ettikleri ancak I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesiyle birlikte işgal bölgelerini korumak amacıyla bölge Müslümanlarına karşı katliama başladılar. Katliamların yanı sıra Erivan ve Nahçıvan halkını da göçe zorladılar. Bu doğrultuda 1918 yılında Nahçıvan'ı işgal etme girişiminde bulunarak Nahçıvan ile Bakü arasındaki Zengezur'da 7.729 Müslümanı öldürdüler. Aynı yılın sonlarına doğru Güney Azerbaycan bölgesi İngiltere tarafından işgal edildi ve Ermeniler adeta Rusya'nın ardından yeni bir koruyucu şemsiyeye sahip oldular. Ermeniler, katliam ve göç ettirme politikalarına, İngilizlerin toprak vaatlerini gerekçe yaptılar. Nitekim Ermeni Hükümeti'nde Müslüman halkı göçe zorlamak amacıyla bakanlık dahi kurulmuş vaziyette idi. Temel metot arazinin temizlenmesi ve yabancıların (Müslümanların-Türklerin) yok edilmesi idi. Söz konusu bu metot terminolojilerinde de kendine yer bulmuştur. "Makrel-araziyi temizlemek, kaytsel-yabancı halkı yok etmek" manasına gelmekteydi. Ermenilerin bu politika ve faaliyetlerine İngiltere ile İran da destek oluyordu.³⁶ Özellikle bölgedeki İngiliz subaylar gerek Osmanlı Devleti coğrafyasından gerekse İran üzerinden Ermenileri bölgeye yerleştirmek için yoğun çaba sarf ediyorlardı. Ermeni Devleti'nin 28 Mayıs 1919'da Kars ve Ardahan'ı ilhak etme kararını alması ve Ermenistan'ın hem yüzölçümü hem de demografik olarak genişletilmesi projesi de şüphesiz İngiltere desteği ve onayı ile gerçekleşiyordu.³⁷

1918 yılında Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan mevcut durum Azerbaycan Türklerine devlet kurma ve müesseseseleşme noktasında önemli fırsat sunmuştur.³⁸ Cumhuriyet formunda kurulan yeni devletin şüphesiz en önemli sorunu Çarlık Rusya'sının yüz yıl boyunca bölgeyi Ermenileştirme politikasının sonuçları olmuştur. Ayrıca 1915 yılındaki tehcir kararı ile Anadolu'nun doğusundaki Ermenilerin Kafkaslara akması ve İngiltere'nin teşvikiyle 1919-1920 yıllarında İran'dan Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilen Ermeniler de bu sorunu daha da derinleştirmiştir. Nitekim bölgedeki Müslümanlar aleyhine gerçekleşen katliamların insan gücünün kaynağını 1828 yılından 1920 yılına kadar, büyük oranda İran

³⁶ Safarov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", s. 172.

³⁷ Selçuk Ural, (2021), "Kafkasya Güç Mücadelesinde İngiltere'nin Ermenistan Politikası", *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Bakü 2018, s. 554-558.

³⁸ Mehman A. Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", *Türkler Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, C. 19, Ankara 2002, s. 148.

coğrafyasından Kafkaslara göç ettirilen Ermeniler oluşturmuştur. Bu meyanda Nahçıvan'daki kentkırımda İran'ın rolüne ayrı bir parantez açacak olursak, bölgenin Müslümanlardan arındırılması ve Ermenilerin yerleştirilmesi politikasında İran'ın iradesinin etkisi ilk olarak 1918 yılının Aralık ayında ortaya çıkmıştır. İran, Kafkaslar'da Osmanlı Devleti himayesinde kurulacak Türk Cumhuriyetleri'ne şüphe ile yaklaşmakta ve özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kendine tehdit olarak görmektedir, bu doğrultuda bölgedeki hareketliliği yakından izlemeye gayret göstermektedir.³⁹ Nitekim Nahçıvan kenti Başkomutanı Kerim Han'ın 1918 yılının sonunda aldığı malumatlara göre, İran tarafından Nahçıvan'a gönderilen bir temsilcinin İran'a gitmek isteyenlerin olup olmadığını araştırdığı ve olumlu yaklaşımlardan imza aldığı tespit edilmiştir.⁴⁰ Temsilci, Azerbaycanlı yetkililer tarafından fark edilmesinin ardından kısa bir süre gözaltına alınmış daha sonra Maku demiryolu üzerinden İran'a dönmüştür.⁴¹

Nahçıvan'daki İngiliz destekli kentkırım projesine İran'ın da destek olduğu konusu⁴² Azerbaycan'ın Erivan temsilcisi Miryusif Mirabbasoğlu Mirbabayev'in 20 Aralık 1919 tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda da yer almıştır. Raporda, İran'ın İngilizlerin göç projesini desteklediği ve Nahçıvan'daki Müslüman halkı toprak verme vaadiyle İran'a çekmeye çalıştığı bilgisi yer almıştır. Mirbabayev'in de Nahçıvan Valisi'nden aldığı bu malumata göre, 60 bin Müslümanın İran'a göç etmeye mecbur bırakılacağı ve bu vesileyle Ermenilerin bölgeyi kolaylıkla ele geçirerek Nahçıvan'ı Zengezur ile birleştirip Bakü'yü doğrudan tehdit etme amacı güdeceği ifade edilmiştir.⁴³ Ayrıca Nahçıvan Valisi 2 Şubat 1919 tarihinde İranlı bir casustan aldığı, İran'ın Nahçıvanlıları kendi ülkesine çekmek için sınır hattına hükümet memurları gönderdiği bilgisini de merkeze iletmiştir.⁴⁴ İran'ın Nahçıvanlı göçmenleri Ermeniler lehine olacak şekilde kendi

³⁹ Abdülhadi, "Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man'i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)", s. 136.

⁴⁰ 1918 yılının Aralık ayında yakalanan İran temsilcisinin, Maku Serdarı Murteza İkbâl Sultan Makui tarafından gönderildiği düşünülmektedir. Nitekim İkbâl Sultan merkeze göndermiş olduğu bir raporda, Nahçıvan ve Şerur'a 1918 yılının Nisan ayında temsilci gönderdiğini ifade etmiştir. Konuyla ilgili sonraki kısımlarda ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁴¹ Vasif Talibov (ed.), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Naxçıvan*, Ecmi Neşriyyat-Poligrafiya Birliyi, Naxçıvan 2010, s. 85-92.

⁴² İran, İngiltere tarafından işgal edildiği 1918 yılından sonra bağımsız bir dış politika izleyememiş ve genel manada 1921 yılına kadar dış politika araçlarını İngilizlerin talepleri doğrusunda kullanmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülhadi, "Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man'i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)", s. 151.

⁴³ *BCA*, 930-1-0-0/2-31-19; *BCA*, 930-1-00/4-71-6.

⁴⁴ Nerimanoglu, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetisinde Naxçıvan*, s. 104.

ülkesine kabul etmesi planı, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni harekete geçirmiş, İsmail Han Ziyadxanov öncülüğünde bir heyet Tahran'a gönderilmiştir. Ziyadxanov ve heyeti Tahran'daki görüşmelerde, İran'ın, Ermenistan'ın 60 bin Müslüman göçmeni İran'a yerleştirme isteğinin kabul edilmemesini ve İranlı Ermenilere ait şirketlerin çetecilere sağladığı maddi desteğin kesilmesi için önlemler almasını istemiştir. İran, Azerbaycan heyetinin taleplerine olumlu bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak daha sonra yaşanan gelişmeler İran'ın bu olumlu yaklaşımının birer temenniden ibaret olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁵

İran'ın hem Ermeniler lehine yürüttüğü politika hem de İngiltere ile Nahçıvan üzerine yaptığı pazarlıklar bölgedeki toprak talebinin devam ettiğini göstermektedir.⁴⁶ Azerbaycan Dışişleri Bakanlığının Erivan temsilcisine gönderdiği bir telgrafta, Erivan ve Nahçıvan'daki Müslümanların kötü şartlarından faydalanmayı düşünen İran'ın bu politikasının engellenmesi gerektiği ifade edilmiş ve bu doğrultuda bölge halkına acilen yardım yapılacağı vurgulanmıştır.⁴⁷ Ayrıca Azerbaycan'ın İran'daki temsilcisi A.X. Ziyadxanov'un 10 Nisan 1920⁴⁸ tarihinde Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir raporda, İran'da yaşayan Ermenilerin de Nahçıvan'daki saldırılara katıldığı bilgisine yer verilmiş ancak bu saldırılardan İranlı yetkililerin haberdar olup olmadığı konusunda ise herhangi bir bilgi yer almamıştır.⁴⁹ Yaşanan bu gelişmelerin ardından 1920 yılında Nahçıvan ve Nahçıvan'a yakın bölgelerde yurtsuz kalan 70 bin kişi İran topraklarına geçmiş 400 bin kişi ise Nahçıvan bölgesinde açıkta kalmıştır. Ermeniler Müslümanların İran'a kaçarak boşalttığı ve kendilerinin sahiplendiği arazilere Culfa yolu üzerinden tekrar geri

⁴⁵ Abdülhadi, "Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man'i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)", s. 140.

⁴⁶ İran Nahçıvan topraklarına sahip olmak için bölge halkının İran'a bağlanmak istediğine dair propaganda yapmıştır. Bu propagandaların elbette gerçeklik payı da vardı. Nitekim Nahçıvan'da Hükümet Başkanı Cafer Kulu Han olmak üzere bazı hanlar İran'a bağlanmak ve tıpkı Maku Hanlığı gibi merkezden bağımsız birer yapı oluşturmak istiyorlardı ve bu doğrultuda İran Velihtı nezdinde elçiler göndermişlerdi. Ancak hanların bu tutumlarına rağmen halkın genelinin böyle bir talebi yoktu ve doğrudan Azerbaycan'a bağlanmak istiyorlardı. Dolayısıyla İran propagandalarında başarılı olamayınca, İngiltere nezdinde girişimlerde bulunarak, bölgenin kendilerine terk edilmesini ve gerekirse referandum yapılmasını talep etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Huşeng Tala, "Haste-i Merdom-e Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Bare Ba İran", *Fasılname-i Tahkiki Mütala'at-ı Müessesesi-yi Ferhengi Aran*, Sale Heştom, Şomare 23, Bahar 1389, s. 41; Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, s.145.

⁴⁷ *BCA*, 930-1-0-0/2-31-20; Talıbov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti ve Naxçıvan*, s. 198-199.

⁴⁸ Başkanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bir kopyası bulunan ve Rusça kaleme alınan raporun üzerindeki tarih 10 Nisan 1920'dir. Ancak Azerbaycanlı araştırmacılar bu tarihi belge üzerinde 10 Nisan 1920 yazmasına rağmen 10 Nisan 1919 olarak zikretmiştir.

⁴⁹ *BCA*, 930-1-00/4-71-6; Talıbov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti ve Naxçıvan*, s. 23-24.

dönmemesi için yoğun çaba sarf etmiş ve bu noktada İran makamları ile diyalog kurarak geri dönüşlerin engellenmesini talep etmişlerdir. Bu taleplerinde ise anavatanlarına dönmek isteyen Müslüman halkın salgın hastalıklara yol açabileceği gerekçesini öne sürmüşlerdir.⁵⁰

Yukarıda bahse geçen ve genel manada Azerbaycanlı yetkililerin ortaya koymuş olduğu iddiaları İran kaynakları da teyit etmiş durumdadır. Nitekim İran Hükümeti'nin Maku Serdarı Murteza İkbal Sultan Makui, Nisan 1918'de merkeze gönderdiği bir raporda, Nahçıvan ve Şerur'a temsilci gönderdiğini, Erivan olmazsa bile Nahçıvan ve Şerur'u, hem merkezden hem de Maku'dan yeterli miktarda asker sevki yapılarak İran'a katabileceklerini belirtmiştir. Ayrıca İkbal Sultan, bölge halkının İran'a bağlanma isteği olduğunu ve bu konuyla ilgili devamlı kendisine dilekçe gönderildiği bilgisini de merkezi hükümetle paylaşmıştır.⁵¹

İran, bölgede yaşanan Ermeni mezalimi sırasında politik çıkar sağlama çabasına ilaveten, bölgedeki kanın durması ve Nahçıvan'daki yerel hükümetin 1919 yılındaki askeri yardım talebine karşılık vermek için hem İngiltere hem de Ermeni Hükümeti nezdinde diplomatik faaliyette bulunduğunu ve özellikle Ermeni Hükümeti'ne konuyla ilgili temaslarda bulunmak üzere heyet gönderdiğini öne sürmektedir. Ancak İran'ın iddia ettiği bu çabalar herhangi bir sonuca varmamıştır. İran, Nahçıvan'ın talep ettiği askeri yardımın masraflarının da Nahçıvan tarafından karşılanmasını isteyerek koşullu olarak kabul etmiş ancak bu koşul sebebiyle herhangi bir girişim gerçekleşmemiştir.⁵² Bu meyanda dönem itibari ile içinde bulunduğu şartlar yani İngiltere tarafından kısmen işgal edilmesi ve ülke içinde yaşanan ayrılıkçı hareketler, İran'ın Nahçıvan bölgesinde tutarlı ve güçlü bir siyaset izlemesinin önündeki en büyük engeli oluşturmuştur.⁵³

Sonuç

Bir devletin kendi toprağı olarak addettiğı bölgede demografik yapıyı değiştirmek için kendi ülkesindeki hâkim unsurunun bir kısmını o bölgeye kaydırması beklenir. Ancak bunun aksine farklı etnik gruba mensup unsurların işgal edilen bölgeye yerleştirilmesi söz konusu olduğunda ise bizce bu bölgenin aslında

⁵⁰ Nerimanoğlu, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetisinde Naxçıvan*, s. 104-111.

⁵¹ Tala, "Haste-i Merdom-e Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Dare Ba İran", s. 37-38.

⁵² Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, s. 135.

⁵³ Kave Beyat, "Nigahi Be Münasebat-ı İran ve Cumhur-i Evvel Ermenistan, 1918-1921", *Fasılname-i Mütala'at-ı Asya-yi Merkezi ve Kafkas*, Sale Heştom, Dovre-i Sevvom, Şomare 25, Bahar 1379, s. 128-129.

sahiplenilmediği ve farklı amaçlara hizmet için kullanılacağı anlamını taşır. Rusya'nın 1828'den 1918 yılına kadar Nahçıvan özelinde Kafkas coğrafyasında yaptığı ve Ermenilerin özne olarak seçtiği bu iskân mühendisliğinin amacının yapay bir oluşum meydana getirmek olduğu ise apaçık ortadadır. Durum İngiltere açısından da farklı değildir. İngiltere, Ermenileri Kafkaslara yerleştirme projesini 1918 yılında Ruslardan devralmış ancak bunu Ruslara karşı kullanma amacı gütmüştür. Dolayısıyla İran coğrafyasından Ermenilerin Nahçıvan'a kaydırılma çabasının yegâne nedeni budur. Burada dikkati çeken husus ise bilindiği gibi yöneticileri ve halkının büyük bir kısmının Türk ve Müslüman olduğu İran'daki Kaçar Hanedanlığı'nın da Nahçıvan Müslümanlarının aleyhine olan bu iskân politikasına destek olmasıdır. Kaçarların, Nahçıvan'da zor durumda bulunan Müslüman Türklere, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin girişimiyle İran üzerinden yardım toplanmasına müsaade ederken diğer yandan Ermenilerin bölgeye kaydırılmasına izin vermesi hatta bir noktada destek olması çelişki olarak görülmektedir. Kaçarların bu çelişkili politikasındaki temel güdüsü iki nedenle izah edilebilir. Birincisi, İngiltere'nin bölge siyasetine boyun eğme mecburiyeti, ikincisi ise bir zamanlar İran'ın kontrolünde bulunan Nahçıvan bölgesini güçlü bir Azerbaycan devletinden geri almanın zorluğunun karşısında zayıf Ermeni Devleti'nden geri almanın daha kolay olacağı düşüncesidir. Her iki durumda da Kaçar Hanedanlığı'nı, Nahçıvan'da yaşanan kentkırımdaki nisbi rolünden kurtarmamaktadır. Nitekim dönemin Azerbaycanlı yetkililerin ifadelerine göre İran, Nahçıvan'da kentkırım hedefleyen İngiltere'nin politik manevralarına alet olmuşlardır. Çünkü dönemin Kaçar Hanedanı yetkilileri, 1828 yılında Rusların Ermenileri Kafkaslara kaydırması sürecinde Kaçar Hanedanı Velihtı Tebriz Genel Valisi Abbas Mirza'nın, 1828 yılında Ermenilerin Kafkaslara göç ettirilmemesi için gösterdiği çabayı göstermemişlerdir. Bu durum İran'ın Nahçıvan özelinde Kafkasya politikasının da 1828 ile 1919 yılları arasında değiştiğini ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

Özellikle 1919 yılında Nahçıvan'da Ermeni zulmüne maruz kalan halkın kaçış arayışına girdiği ve İran'ın Nahçıvanlı mültecileri insani yardım amacıyla ülkesine çekmeye çalıştığı yorumu oldukça iyimser durmaktadır. Dönemin Azerbaycanlı yetkililer, İran'ın bu faaliyetleriyle ilgili bilgi ve düşüncelerini ortaya koymamış olsa bu iyimser yorumun pekâlâ destekleyicisi olabilirdik. Ancak İran'ın amacının iyimser yaklaşımdan oldukça uzak olduğu belgelerle ortaya konmaktadır. Bu meyanda Nahçıvan Genel Komutanı Samed Bey Cemilinski'nin 1919 yılının Aralık ayında dile getirdiği “*Bizim mültecilere karşı İran'ın daha önce görülmemiş olan bu*

dikkat ve şevkatinde Nahçıvan'ı bizden koparma amaca güden İngilizlerin siyasi astarını görüyorum.” şeklindeki ifadesi de İran'ın amacının iyimserlikten çok politik olduğunu düşündürmektedir.⁵⁴

İran'ın Nahçıvan'dan kaçan Müslümanlara karşı tavrı oldukça çelişkilidir. Tespit ettiğimiz bu çelişki, İran'da merkezi idare ile taşra yöneticilerinin söz konusu dönemlerde farklı politikalar izlemesinden ve ayrıca Farsça kaleme alınan çalışmalara ideojik gayelerin yansımından kaynaklanmaktadır. Nitekim bazı çalışmalarda Nahçıvanlı göçmenlere karşı hoşgörülü tavrıyla bilinen Maku Serdarı İkbâl Sultan'ın, Nahçıvan'dan Maku ve Urmıyeye kaçan Müslümanların dertleriyle dertlendiği, göçmenlere her türlü yardımı yaptığı ve hatta oğlunu göçmenlerle ilgilenmesi için bizzat görevlendirdiği dile getirilirken farklı kaynaklarda aynı İkbâl Sultan'ın Nasturi ve Ermeni çeteleri, Osmanlı Devlet'in ilerlemesini engellemek ve Maku civarında İran Hükümeti'nin otoritesini güçlendirmek için silahlandığı ifade edilmiştir. Halbuki İkbâl Sultan, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin bölgedeki menfaatlerine yardımcı olacak şekilde hareket etmiştir. İkbâl Sultan bu nedenle Rusya tarafından Tiflis'e sürgüne gönderilmiş ve İran Hükümeti'nin çabaları sonucu ülkesine geri dönebilmiştir.⁵⁵

İran Merkezi Hükümetinin dönem fark etmeksizin dış siyasetinde din veya ırksal yakınlığın öncelik arz etmediği ve yalnızca pratik çıkarların hedeflendiği, Nahçıvan'da 1918 ve 1920 yıllarında yaşanan olaylar özelinde teyit edilmiş durumdadır. Tabii bu durumun ortaya çıkmasında İngiltere'nin 1907 yılından itibaren İran siyasetindeki etkisinin de payı büyüktür. Nitekim İran'ın İngiltere'nin desteği ile ortaya konan Nahçıvan'daki kentkırımı olan desteğini, bu ülkenin tepkisini çekmemek adına verdiği düşünülebilir. Ayrıca şunu da unutmamak lazımdır gerek İran içinde gerekse İran dışında yaşayan Ermeniler, Kafkasya'da Türklere karşı doğal müttefik olarak İranlıları görmektedir.⁵⁶ Benzer durum İran için de geçerlidir. İran'ın günümüz Kafkasya politikası 1918-1921 yılları arasındaki ile benzer özellikler taşımaktadır. İran görünürde Azerbaycan'ın veya Müslümanların yanında pozisyon aldığı ifade etse de 1988 yılından bu yana Ermenilerin girişimlerini destekler nitelikte adımlar atmıştır. Bu politik istikrarın tek güdüsü ise

⁵⁴ Talıbov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Naxçıvan*, s. 145.

⁵⁵ Tala, “Haste-i Merdom-i Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Bare Ba İran”, s. 37; Cafer Ağazade, “Fercam-ı İkbâl Sultan Makui”, *Fasılname-i Gencine İsnad*, Bahar 1388, Şomare 73; Cafer Ağazade; Mesut Beyat, “Tebid-i İkbâl Sultan Makui Der Ceng-i Cehan-ı Evvel: Numuneha-i Ez Müdahalat-ı Rusha Der Umur-u İran”, *Fasılname-i Gencine İsnad*, Zemistan 1388, Şomare 76.

⁵⁶ Mehmetzâde Mirza Bala, *Ermeniler ve İran*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1994, S. 2, s. 3-30.

zamanında Osmanlı Devleti'nin günümüzde ise Türkiye'nin veya Türklerin bölgede rakip olarak görülmesidir.

Kaynakça

- Abdülhadi, Gaffar, “Münasebat-ı Siyasi-yi İran ve Cumhuri-yi Azerbaycan-ı Kafkas ve Man’i-yi Ser-i Rah-i An (1918-1920)”, *Fasilname-i Tahkiki Mütala’at-ı Müessesesi-yi Ferhengi Aran*, Sale Nehom, Şomare 26-27, Zemistan 1389-Bahar 1390, s. 132-154.
- Ağazade, Cafer, “Fercam-ı İkbal Sultan Makui”, *Fasilname-i Gencine İsnad*, Bahar 1388, Şomare 73.
- Ağazade Cafer; Beyat, Mesut, “Tebid-i İkbal Sultan Makui Der Ceng-i Cehan-ı Evvel: Numuneha-i Ez Müdahalat-ı Rusha Der Umur-u İran”, *Fasilname-i Gencine İsnad*, Zemistan 1388, Şomare 76.
- Aliyev, Mirza Bağır, *Qanlı Günlerimiz (1918-1920, Naxçıvan)*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1993.
- Atnur, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Aydın, Cengiz; Aydın, Gülseren, “Batlamyus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, C. 5, s. 196-199.
- Azerbaycan Tarixi 7 Ciltte VI Cilt*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, C. 6, Bakı 2008.
- Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya’ya İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kaynak Yayınevi, İstanbul 1989.
- Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 930-1-0-0/2-31-19.
- BCA*, 930-1-0-0/0-31-20.
- BCA*, 930-1-00/4-71-6.
- Beyat, Kave, “Nigahi Be Münasebat-ı İran ve Cumhur-i Evvel Ermenistan, 1918-1921”, *Fasilname-i Mütala’at-ı Asya-yi Merkezi ve Kafkas*, Sale Neştom, Dovre-i Sevvom, Şomare 25, Bahar 1379, s.125-132.
- Шопен, И.И., Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения к Российской Империи. СПб., 1852 (Ivan Chopin, İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskey oblasti v epohu yeya prioyedineniya k Russiyskoy İmperii (Historical monument of the Armenian Oblast at the period of accession to the Russian Empire), *Tipografiya imperatorskoy Akademii Nuak*. 1852.
- Coward, Martin, “Bosna’da Kentkırım Etno Milliyetçilik ve Bosna’daki Yok Etme Saldırganlığı”, *Mimarlar Odası Bülteni*, Çev. Oktay Etiman, (Orijinal yayın tarihi 2004), Ankara 2006, S. 43.

- Çaycıoğlu, Oğuzhan, “Kafkasya Araştırmalarına Dair Bir Kaynak: Tiflisskiye Vedomosti Gazetesi (1828-1832)”, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, C. 5, S. 9, s. 53-68.
- Damirli, Mehman A., “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, C. 19, Ankara 2002, s. 148-155.
- “Göç ettirilmeye hazırlık.....”, İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları*, Ankara 2018.
- Hacıyev, İsmayil, “XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan’a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)”, *Sosyal ve Beşeri İlimler Araştırmaları Dergisi*, Güz 2017, C. 18, S. 40, s.s. 157-170.
- Karasu, Mithat Arman, “Küresel Barışa Karşı Yeni Bir Tehdit: Kentkırım (Filistin Örneği)”, *Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi*, 2008.
- Karamanlı, Hüsamettin M., “Nahçıvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 32, s. 294-297.
- Mahmudov, Yaquub, “Naxçıvan”, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, Lider Neşriyyat, Bakı 2005, C. 2.
- Memmedov, Şükür, “Türkiye ve İran’dan Ermeniler’in Göç Ettirilmeleri Politikası”, *21. Yüzyıla Girenken Tarihe Dostça Bakış: Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, Ankara 2000.
- Memmedli, Marziye; Akgüller, Hilal, “Brest Litovsk Barış Antlaşması’nın Siyasi Sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)”, *Belgi Dergisi*, DOI: 10.33431/belgi.745630, 2020, C. 2, S. 20, s. 2713-2734.
- Mirza Bala, Mehmetzâde, *Ermeniler ve İran*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1994, S. 2.
- Mustafayev, Beşir, “Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan’ın Nahçıvan’daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2012, S. 43, s. 277-302.
- “Naxçıvan Qezası”, *Naxçıvan Ensiklopediyası Naxçıvan Bölməsi 2 Ciltte Cilt 2*, Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası, Naxçıvan Qezası, 2005.
- Nefisi, Said, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-yi İran (İran’ın Siyasi ve Toplumsal Tarihi)*, Bünyad Yayınları (İntişar-ı Bünyad), 1368 (1990), C. 2.

- Nerimanoğlu, Mustafa Abdulla, *Ermenistan Soyqırımı ve Deportasiya Siyasetinde Naxçıvan*, Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazırlığı Naxçıvan Devlet Üniversitesi, Bakı 2013.
- Talıbov, Vasif (ed.), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti ve Naxçıvan*, Ecemi Neşriyyat-Poligrafiya Birliyi, Naxçıvan 2010.
- Safarov, Rafik Firuzoğlu, “Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişikler ve Ermenistan’ın Kurulması (1801-1921)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 19, s. 167-173.
- Sadıqov, Seid, *Naxçıvan Muxtar Respublikası Tarixinden*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Milli Münasebetler Enstitutu, İrşad Merkezi, Bakı 1995.
- Sarıahmetbeyoğlu, Nesrin, *Azeri Ermeni İlişkileri 1905-1920*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Şahverdiyev, Zehmet, *Naxçıvan Bölgesi XIX-XX Asrın Avvellerinde*, Elm Yayınları, Bakı 2008.
- Şıhaliyev, Emin, “Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX.Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2016, C. 53, s. 175-192.
- Tala, Huşeng, “Haste-i Merdom-e Nahçıvan Berai Peyvend-i Do Dare Ba İran”, *Fasılname-i Tahkiki Mütala’at-ı Müessesesi-yi Ferhengi Aran*, Sale Heştom, Şomare 23, Bahar 1389, s. 36-48.
- Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, C. 3, Ankara 1995.
- Ural, Selçuk, “Kafkasya Güç Mücadelesinde İngiltere’nin Ermenistan Politikası”, *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Bakü 2018/2021, s. 554-558.
- Verdiyava, Hacı Y., “İrevan (Erivan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Çev. Bilgehan Atsız), Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 19, s.175-179.
- Yılmaz, Fırat Harun; Şahin, Ali, “Kentsel Yıkımın Bosna ve Filistin Örnekleri Üzerinden Kentkırım Kapsamında Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 2018, C. 21, S. 1, s. 92-106.
- Yılmaz, Sunay, *Sovyet Birliği Sonrası Dönemde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2008, C. 15, S. 36, s. 187-199.

ЕК-1

İran'ın Nahçıvan'dan 60 bin Müslümanı göçmen olarak İran'a çekmesiyle bölgenin boşalacağı ve Ermenilerin kolayca bölgeyi ele geçirebileceğine dair Mirbabayev'in Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na çektiği telgraf.⁵⁷

№ 214 Копія. 180.
466

Шифрованная телеграмма из Эривани 011090,279,20/12,15,1.
Получена 22 Декабря 1919 г.
вхд. № 203.

Б А К У . -

Министру Иностранных Дѣлъ. -

151

Получилъ вчера письмо Губернатора Нахичевани, доложу Вашему вниманію часть письма, прошу телеграфировать мѣропріятія мнѣ для сообщенія Нахичевань точка Персія большими соблазнами, обѣщаніями привлекаетъ и приманиваетъ бѣженцевъ изъ Нахичеванскаго края, если бѣженцы числомъ шестидесяти тысячъ перейдутъ Персію, то армяне завладѣютъ краемъ, соединятся Закавказіемъ и будутъ грозить Баку точка Бѣженцы ужасныхъ мученіякъ гибнуть сотнями отъ голода и холода точка Англичане, пользуясь такимъ положеніемъ дѣла, хотять переселеніемъ такою большой арміи бѣженцевъ обезсилить край для вторженія армяне это мнѣ извѣстно изъ достовѣрныхъ источниковъ; если Правительство нашему дорого удержаніе края за собой, то пусть вышлетъ безотлагательно деньги и людей для поддержанія жизни и удержанія бѣженцевъ. 20 Декабря № 1852.-

За Представителя МІРБАБАЕВЪ. -

930	01			2	31	19
-----	----	--	--	---	----	----

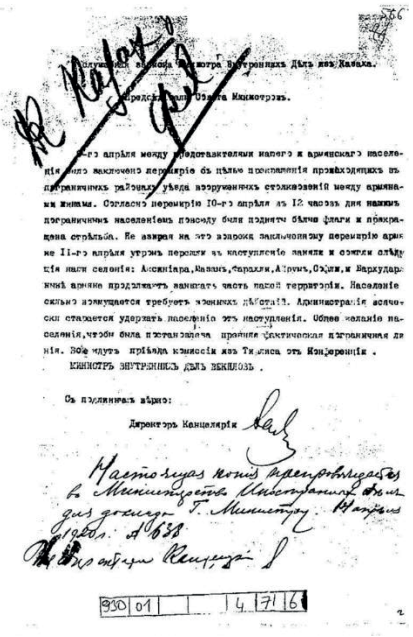
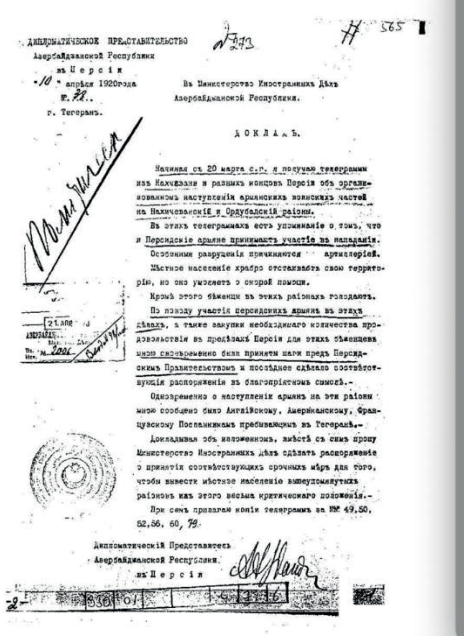
Расшифровалъ Ф.Аліевъ. -

Съ подлиннымъ вѣрно:
Дѣлопроизводитель

⁵⁷ ВСА, 930-1-0-0/2-31-19

EK- 2

Ermeniler'in İran'ın çeşitli bölgelerinden Nahçıvan ve Ordubad'a geçtikleri, saldırılara katıldıklarına dair Azerbaycan'ın İran'daki temsilcisinin, Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na yazdığı rapor.⁵⁸

⁵⁸ BCA, 930-1-0-0/4-71-6.

ЕК- 3

İran ve İngiltere'nin uyguladığı, Erivan'ın Müslümanlardan boşaltılması siyasetinin engellenmesi dair Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nın Erivan'daki Azerbaycan temsilcisine gönderdiği telgraf.⁵⁹

Шифрованная телеграмма. *№ 215* *78#*
 Отправлена 23 Декабря 1919 г. *467*
 исхд. № .131..

Э Р И В А Н Ь

Дипломатическому Представителю Азербайджана

На-днях Правительством будет обсужденъ вопросъ объ ока-
 заніи широкой помощи всѣмъ бѣженцамъ Эриванской губерніи,
 поэтому до разрѣшенія и присылки денегъ для поддержанія бѣ-
 женцевъ прошу парализовать политику персовъ и англичанъ точ-
 ка Результатъ обсужденія сообщу. точка № 131.

ТОВАРИЩЪ МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ *132*

Шифрованная телеграмма отправлена 23 Декабря 1919 г.
 исхд. № 132.

Э Р И В А Н Ь

Дипломатическому Представителю Азербайджана

Прошу сообщить правда ли армянскія власти арестовываютъ
 возвращающихся изъ Азербайджана мусульманъ точка № 132

ТОВАРИЩЪ МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

90	01			2	31	20
----	----	--	--	---	----	----

⁵⁹ ВСА, 930-1-0-0/2-31-20.

Keban ve Ergani Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yeğen Mehmed Efendi'nin Muhallefâtı

Fadimana Fidan

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

ffidan@kmu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5613-2334>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 10.11.2022

Kabul Tarihi 13.12.2022

Yayın Tarihi 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.27

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 5, Aralık, 2022, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdersgisi>

Muhallefat of Yegen Mehmed Efendi, Commissioner of Ottoman Imperial Mines of Keban and Ergani

Fadimana Fidan

Asst. Prof. Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Letter, Department of History

ffidan@kmu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5613-2334>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 10.11.2022

Accepted Date 13.12.2022

Date Published 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.27

Atf-Citation: Fadimana Fidan, "Keban ve Ergani Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yeğen Mehmed Efendi'nin Muhallefati", *ETÜT*, Sayı: 5, Aralık 2022, s. 54-87.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 5, December 2022, Erzurum/TURKEY

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdersgisi>

Keban ve Ergani Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yeğen Mehmed Efendi'nin Muhallefâtı Fadimana FİDAN

Öz

Osmanlı Devleti altın, gümüş ve bakır cevherlerinin üretildiği Keban ve Ergani madenlerini 18. yüzyılın son çeyreğinde Ma'âdin-i Hümâyûn Emâneti adıyla bir araya getirdi ve bu emânetin bir emin tarafından idare edilmesine karar verdi. 1778'de ve 1780-1783 yılları arasında Ma'âdin-i Hümâyûn emînlerinden biri de Yeğen Mehmed Efendi'ydî. Yeğen Mehmed Efendi bu görevi sırasında Keban'da ikamet etti. Ölümünden sonra Keban, Ergani ve Tokat'taki malları müsâdere edilerek muhallefât defteri düzenlendi. Muhallefât defterinden Yeğen Mehmed Efendi'nin giyim, ev eşyaları, silah ve binit takımları, maden işlerinin bir yansıması olarak bakır işlemleri ile alacak konusu hakkında bilgi edinilmektedir. Buradan hareketle çalışma Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yeğen Mehmed Efendi'nin tespit edilen iş hayatı hakkında bilgi vermeye, sahip olduğu eşyalar merkezinde devleti temsil etmede hangi unsurlardan yararlandığı üzerine yorum getirmeye ve bu suretle bir maden emînini yakından tanımaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Keban, Ergani, Maden, Emin, Yeğen Mehmed Efendi, Muhallefât.

Muhallefat of Yegen Mehmed Efendi, Commissioner of Ottoman Imperial Mines of Keban and Ergani

Abstract

In the last quarter of the 18th century, the Ottoman State decided to merge Keban and Ergani mines, which produced gold, silver, and copper, under the name Commission of Imperial Mines (*Ma'âdin-i Hümâyûn Emâneti*) to be administered by a commissioner (*emir*). One of the commissioners was Yeğen Mehmed Efendi, who officiated in 1778 and between 1780-1783. Yeğen Mehmed Efendi resided in Keban during his term in office. Upon his death, his properties in Keban, Ergani, and Tokat were seized, and a muhallefat register was drawn up. This register provides information about Yeğen Mehmed Efendi's clothing, household goods, weapons and riding gear, copper production data as part of his mining operations, and receivables. Based on this information, the present study tries to shed light on the work life of Imperial Mines Commissioner Yeğen Mehmed Efendi, to make comments on the materials, his possessions, which he used to represent the State, and, thus, to get to know a mine commissioner closely.

Keywords: Ottoman Empire, Keban, Ergani, Mine, Emin, Yeğen Mehmed Efendi, Muhallefât.

Giriş

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarından itibaren madenlerin çalışmasını sivil, askerî ve ekonomik ihtiyaçların karşılanmasındaki rolleri nedeniyle çok büyük önem atfetmekteydi. Bu minvalde fetih hareketleriyle ele geçirilen altın ve gümüş madenleri ülkenin para ihtiyacının karşılanmasına katkı sağladığı gibi kurşun, kalay, demir ve bakır üretimi yapan madenler askerî ve sivil ihtiyaçların giderilmesinde devletin gücünü artırmaktaydı¹. Keban ve Ergani madenlerinde çıkan altın, gümüş ve bakır madenleri devletin önemli gelir kaynaklarındandı². Osmanlı Devleti özellikle altın ve gümüş üretimi yapan madenleri mukataa³ olarak örgütlemişti ve maden mukataalarını emânet, iltizam ve ihale yolu gibi farklı şekillerde işletmekteydi⁴. Osmanlı Devleti diğer pek çok madende olduğu gibi Keban ve Ergani madenlerini de genellikle emânet usulüyle idare etti⁵. Bu usulde, madenlere bir emin⁶ tayin edilmekte, yanlarına kâtip ve tartıcı gönderilmekteydi⁷. Keban ve Ergani madenleri 1716 senesinde Gümüşhane Voyvodalığı Mukataası içinde yer almaktaydı ve bu madenler Gümüşhane maden emininin atadığı ayrı ayrı vekiller aracılığı ile idare edilmekteydi⁸. 1736 senesinde Keban, Ergani, Gümüşhane, Espiye ve başka madenlerden oluşan maden emâneti Darphâne-i Âmire'ye bağlanarak Darphâne emîni tarafından atanan vekillerle idare olunmaya başlandı⁹. 1740 senesinde Gümüşhane maden mukataasından ayrılarak doğrudan Darphâne Âmire'ye bağlanan

¹ Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 1-3; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", *Ortaoğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı, 1978, s. 4; Rhoads Murphey, "Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", *The Encyclopaedia of İslam*, vol: 5, Leiden 1986, s. 974; Erdem Saka, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakır Madenleri (1453-1789)", *Journal of Universal History Studies (JUHS)*, 2/2, 2019, s. 224.

² Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 2-3.

³ Osmanlı Devleti'nde mukataa terimi "hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer mali birim"i ifade etmektedir. Mehmet Genç, "Mukataa", *TDVİA*, c. 31, Ankara 2020, s. 129.

⁴ Murphey, "Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", s. 974.

⁵ Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 11-12. 1724-1730 yılları arasında Keban, Ergani, Gümüşhane ve Espiye madenlerinin bağlı olduğu Gümüşhane mukataası malikâne olarak Mehmed Kethüda adlı birine verilmişti. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 76.

⁶ Kendisinden istenilen herhangi bir görevi yerine getirmek üzere güvenilir kişilerden seçilerek görevlendirilen eminler Osmanlı Devleti'nde pek çok hizmeti yerine getirmekteydi. Matbah, darphâne, ıstabl, baruthâne, tersâne gibi birçok kurumun işlerinin yürütülmesinde eminler sorumluydu. Halil Sahillioğlu, "Emîn", *TDVİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 111.

⁷ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/1, Ankara 1943, s. 124.

⁸ Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 13.

⁹ Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, s. 76-77.

Keban ve Ergani madenleri bazen ayrı emînlerle bazen de tek bir emîn tarafından idare edildi¹⁰. Devlet, Keban ve Ergani madenlerini 1775'lerde idarî açıdan birleştirdi ve Ma'adin-i Hümâyûn Emâneti¹¹ ismiyle yeni bir malî birim oluşturdu¹². Ma'adin-i Hümâyûn Emâneti, Darphâne-i Âmire'den görevlendirilen bir emîn tarafından yönetildi. Yönetim merkezleri Keban olan emînler emânete bağlı diğer madenleri buradan atadıkları vekilleri aracılığı ile idare ederdi¹³. Bu idareleri sırasında kendilerine maden işlerinde kullanılmak üzere sermaye verildi. Sermayenin bir kısmı bazı mukataa gelirlerinden oluşurdu. Osmanlı Devleti'nin bu sermaye ile maden emîninden beklediği bol ve sürekli üretim yapılmasının sağlanması, üretilen madenden miri hisse dışında kalan cevherin devlet adına satın alınmasıydı. Ayrıca emîn bu sermayeden madenlerde kalıcı yatırımlar yapar, madenin çıkarılması ve işlenmesi esnasında ihtiyacı olanlara avans verir, madenin işlenmesi için gereken yakıt malzemelerini temin ederdi¹⁴.

Emânetin çok geniş bir mukataayı içine alması emînin bazı özelliklere sahip olmasını gerektirirdi. Özellikle büyük bir mukataayı idare edebilecek derecede güvenilir ve iktidar sahibi olması, maden işlerinden anlaması, bölgenin özelliklerini ve geleneklerini bilmesi, gösterişli ve nüfuz sahibi olması aranan şartlardandı. Madenlerden bol ürün alınmasını sağlayan ve ahali ile ilişkileri iyi olan maden emîni görevine "ibka" edilmekteydi. Emînlerin görev süreleri her yılın Mart ayı başı ile

¹⁰ Sabit Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Emînleri ve Keban Kaymakamları*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2014, s. 92.

¹¹ Ma'adin-i Hümâyûn Emâneti'ne kısa süreliğine işletilmiş madenlerin dışında genel itibari ile bağlı olanlar; Keban, Ergani, Uyum, Tevfik, Elbistan madenleriydi. Madenlerin işleyebilmesi için pek çok kaza ve sancağın madenlere kütük ve kömür temin etme, yine bu ihtiyaçların giderilmesi için bedel ve madenin sermayesi için vergi verme mükellefiyetinde olarak aynı ve nakdî yükümlülüğü vardı. Farklı zamanlarda bu emânete bağlı olan yerler güney-kuzey istikametinde Siverek'ten Gürcaniş'e, doğu-batı istikametinde Palu'dan Malatya'ya kadardı. Yeğen Mehmed Efendi'nin ikinci maden emînliği görevine başladığı sıralarda emânete bağlı yerler Erzincan, Gürcaniş, Kuruçay, Kemah, Eğin, Çarsancak, Arapkir sancağı, Palu, Harput, Keban, Ebu Tahir, Ergani, Çüngüş, Çermik, Gerger, Kahta ve Hekimhan kazalarıydı. Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 20-27; Fahrettin Tızlak, "Ma'adin-i Hümâyûn Emanetinin Osmanlı İdarî Düzenindeki Yeri (1775-1867)", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ayrı Basım)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 938; Fahrettin Tızlak, "XVIII. Yüzyıl Sonu ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Harput Çevresinde Madencilik Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, c.1, 23-25 Mayıs, Elazığ 2013, s. 354.

¹² Tızlak, "XVIII. Yüzyıl Sonu ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Harput Çevresinde Madencilik Faaliyetleri", s. 350.

¹³ Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 82-83; Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Emînleri ve Keban Kaymakamları*, s. 92.

¹⁴ Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 12; Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri-1776-1794 Tarihli Maden Emîni Defteri*, Dilek Matbaası, Sivas 1997, s. XXIV-XXV.

Şubat ayı sonu olarak genellikle bir yıldır. Hâcegân-ı divân-ı hümâyûn, dergâh-ı âlî kapıcıbaşları, dergâh-ı âlî gediklileri, mirahor-ı evvel ve vezirlerden¹⁵ seçilen eminler “ber-vech-i istiklâl” ve “ber-vech-i serbestiyet” üzere hareket etme yetkisine sahiptiler. Bu şekilde maden eminleri; madenciler ve ahaliler arasında vuku bulan davalara bakmak, suçundan dolayı ceza alan kişinin cezasını tertip etmek, maden bölgesindeki bütün vergileri toplamak gibi yetkilerle donatıldı. Devlet, bu yetkilerle eminleri emânet dâhilindeki madenlerin her yönden bağımsız yöneticisi konumuna getirmekte, dışarıdan ve içeriden gelebilecek müdahalelerin önüne geçmeye çalışarak madenin düzenli üretim yapmasını sağlamak istemekteydi¹⁶. Darphâne tarafından bir yıllığına atanmaları, gerektiğinde merkezden denetlenmeleri ve kadınlara yüklenen çeşitli fonksiyonlar eminlerin bu yetkilerini suiistimal etmelerinin önüne geçmekteydi¹⁷.

Çalışma devletin cevher üretimine çok dikkat ettiği Keban ve Ergani Ma'âdin-i Hümâyûn'unun idarecisi olan Yeğen Mehmed Efendi'ye odaklanmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu'daki madenlerinin işletme tarzları ve teşkilatları, madenlerden ne kadar ürün elde edildiği pek çok araştırmanın konusunu oluşturmuş¹⁸, ancak madenleri yönetenlerin hayatlarıyla ilgili çalışmalar sınırlı sayıda kalmıştır¹⁹. Bununla birlikte Keban ve Ergani madenlerini yönetenlerin görev

¹⁵ Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 57-58, 60

¹⁶ Ali Aslan, “Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi II”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 47, 1989, s. 64; Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 37-46; Hamit Şafakçı, *Bozkır'da Madencilik (1776-1839)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013, s. 88, 91.

¹⁷ Aslan, “Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi II”, s. 65-66.

¹⁸ Maden çalışmalarıyla ilgili olarak Türkçe yapılmış çalışmaların bir listesi için bk. Melek Sarı Güven, “Osmanlı Devleti'nde Madenler, Madencilik ve Madenlerin İşletilmesi” Konularında Yayımlanmış Türkçe Çalışmalar Bibliyografyası (1931-2019)”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 21, 2019, s. 341-360. Bu makalede yer almayan çalışmalar da vardır. Örneğin bk. Eyüp Kul, “1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı”, *Belleten*, 80/288, 2016, s. 395-410; Eyüp Kul, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçitrın Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezareti, Lonik Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2019.

¹⁹ Bir dönem maden eminliği yapmış devlet adamlarıyla ilgili yapılan çalışmalar için bk. Kürşat Çelik, “Hafız Mustafa Paşa Vakfiyesi”, *Turkish Studies*, 9/4, 2014, s. 1261-1272; Yaşar Öcal, “Çaparzade (Çapanoğlu) Süleyman Bey'in İdaresindeki Maden İşletmeleri”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, c. I, 05-07 Mayıs 2016, ed. Kadir Özköse, Bozok Üniversite Yayınları, Yozgat 2016, s. 374-391; Murat Alanoğlu, “18. Yüzyılda Hayırsver Bir Osmanlı Veziri: Hâfız Mustafa Paşa'nın Elazığ ve Malatya Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, 48, 2017, s. 123-135; Murat Alanoğlu, “Arapgir Hâfiziye (İspanakçı) Medreseleri ve Kütüphanesi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3/3, Aralık 2017, 27-45; Adnan Tüzen, “Gümüşhane Maden Emîni Sadullah Efendi'nin Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, 49, 2018, s. 85-111; Selda Yıldırım-İsmail Aytaç, “Yusuf Ziya Paşa'nın Hayatı ve Keban'da Yaptığı Konak Hamamı”, *Vakıflar Dergisi*, 55, 2021, s. 157-170.

ve sorumlulukları ile görevlerinde iken yaptıkları faaliyetler hakkında bilgiler bulunmaktadır²⁰. Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yeğen Mehmed Efendi'nin hayatı hakkındaki bilgilere ise muhallefât defteri ve devletle olan yazışmalarından ulaşılabilmektedir. Sabit Bilgin'in "Keban Maden Eminleri ve Keban Kaymakamları" adlı çalışmasında Yeğen Mehmed Efendi'nin muhallefâtından yazarın ifadesiyle "ilgi çekici" olanlar ile Keban ve yöresindeki bazı alacaklar sıralanmıştır²¹. Ele aldığımız çalışma Yeğen Mehmed Efendi'nin muhallefâtı ve muhallefâtının müsâdere sürecini daha detaylı ele almaktadır. Nitekim Osmanlı Arşivi'nde Yeğen Mehmed adına düzenlenmiş üç muhallefât defteri bulunmaktadır. Bunlardan ilki D.BŞM.MHF.d 12892 numaralı muhallefât defteridir²². Bu defter Keban ve Ergani'de bulunan özel eşyalarından hayvanlarına, alacaklarından nakit paralarına kadar detaylı bir mal varlığı dökümü sunmakta, maden emînliği süresince Ergani madeninden elde edilen bakır hakkında bilgi vermektedir. Bu defterden başka D.BŞM.MHF.d 12894 numaralı fûruht defterinde mahallinde müzayedeye çıkarılarak satılmış eşyaları ve hayvanları bulunmaktadır²³. D.BŞM.MHF.d 12895 numaralı defterde ise Yeğen Mehmed Efendi'nin alacakları kaydedilmiştir²⁴. Bu haliyle çalışma müsâdere sürecinde tutulan kayıtlardan ve muhallefât defterlerinden yararlanarak maden tarihi çalışmalarına katkı yapmayı, Yeğen Mehmed Efendi'nin gündelik hayatında kullandığı eşyalardan yola çıkarak devleti nasıl temsil ettiği ve yaşam tarzı hakkında fikir vermeyi amaçlamaktadır.

1.Yeğen Mehmed Efendi'nin Ma'âdin-i Hümâyûn Emînliği

Ailesi ve maden emînliği öncesi hayatı ile ilgili bilgi tespit edemediğimiz Yeğen Mehmed Efendi 1777 senesinin muhtemelen son ayında atandığı maden emînliği

²⁰ Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 57 vd; Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, s. 36-223. Bu çalışmanın büyük bir bölümü 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar görev yapmış Keban maden emînlerinin tespit edilen hayatlarına ve faaliyetlerine ayrılmıştır.

²¹ Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, s. 113-116.

²² Defter 4-20 sayfa aralığında bulunmakta olup 19. sayfası boştur. *BOA*, D.BŞM.MHF. 12892, s. 4-20, 23 Za. 1197 (20 Ekim 1783).

²³ Defter 4-15 sayfa aralığında bulunup 15. sayfası boştur. *BOA*, D.BŞM.MHF.d. 12894, 11 M. 1198 (6 Aralık 1783). Fûruht defterleri, mübâşirin bizzat görerek ve tarif ederek tuttuğu muhallefât defterindeki bazı eşyaların mahallinde satılmasından sonra oluşturulan defterlerdir. Devlet her iki defteri de kontrol ederek mübâşirin doğruluğunu test etmekte, müsâdere sürecini kontrol altında tutmaktadır. Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, 2007, s. 163-164.

²⁴ Defter 2-4 sayfa aralığındadır. *BOA*, D.BŞM.MHF.d. 12895, 15 R. 1198 (8 Mart 1784).

görevini 1778 senesinin sonuna kadar devam ettirdi²⁵. Bir yıl süren iradesinin ardından H.1192 ve 1193 (M.1778/1779-1779/1780) senelerinde Halep muhassılı²⁶ oldu²⁷. 1780 yılından vefatına değin masraf-ı şehriyârî payesiyle²⁸ Divân-ı Hümâyûn hâcegânından²⁹ Yeğen Mehmed Efendi Darphâne-i Âmire nazırı tarafından Ma'adin-i Hümâyûn eminliğine üç yıllığına görevlendirildi. Bol miktarda cevher üretilmesi, madenlere kimsenin müdahale etmemesi, madencileri ve reayayı korunması istenerek bu görevine 1781 ve 1782'de yeniden atandı³⁰. Bu zaman zarfında çeşitli mukataaların gelirlerini sermaye olarak kullandığı³¹ gibi Darphâne-i Âmire'den de kendisine para gönderildi. Nitekim Darphâne-i Âmire, maden işlerinin sürekliliği için maden eminlerine peşin ve taksitli olarak para vermekteydi³². Örneğin 1763 senesinde Keban ve Ergani madenleri emîni Kapıcıbaşı Mustafa Ağa'ya her iki maden için sermaye olarak 574.067,5 kuruşun bir kısmının peşin bir kısmının emînin Darphâne'ye altın ve gümüş gönderdikçe verilmesi kararlaştırıldı. Yine 1769 senesinde Hafız Mustafa Paşa'ya bir milyon kuruştan fazla sermaye

²⁵ BOA, C. DRB. 15/747/3, 18 Z. 1192 (7 Ocak 1779). Bu belgede Yeğen Mehmed Efendi'nin 27 Za. 1191 (27 Aralık 1777) tarihinde Keban ve Ergani madenleri emîni olduğu bildirilmekte olup yine aynı belgenin 5. görüntüsünde yer alan 27 Z. 1192 (16 Ocak 1779) tarihli bilgide eski maden emîni olduğu ifade edilmektedir. Yerine atanan Mehmed Emin Efendi'nin 17 Aralık 1778 tarihinde yeni emîni olarak kaydedilmesi (BOA, C.DRB. 45/2238, 27 Za. 1192 (17 Aralık 1778)) bilgisinden hareketle Yeğen Mehmed'in ilk maden emînliğinde bir yıl görevde kaldığını söyleyebiliriz. Yeğen Mehmed Efendi'nin bu dönemdeki birkaç işiyle ilgili bk. BOA, C.DRB. 65/3277, 4 R. 1192 (2 Mayıs 1778); BOA, C.DRB. 57/2812, 26 Ca. 1192 (22 Haziran 1778).

²⁶ Muhassıl, Osmanlı Devleti'nde çeşitli vergilerin tarh ve tahsilinde görev yapan vazifeliye verilen isimdir. Unvan ve yetkileri dönemlere göre değişiklik gösteren muhassılların idarî görevler de aldıkları malumdur. 17. yüzyılda tımar ve zeametlerin bir kısmının malikâne haline getirildiği Anadolu'da ve Rumeli'deki bazı sancakların gelirlerini toplamışlar ve idarelerinden sorumlu olmuşlardır. Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl", *TDVİA*, c. 31, Ankara 2020, s. 18.

²⁷ BOA, AE.SABH.I. 144/9711, 3 L. 1194 (2 Ekim 1780); BOA, D.BŞM.MHF. 73/46, 29. Z. 1198 (13 Kasım 1784).

²⁸ BOA, TS.MA.e. 4/22 (Tarihsiz).

²⁹ Hâcegân ifadesi Osmanlı bürokrasisinde Divân-ı Hümâyûn kâtiplerini ifade etmekte olup 18. yüzyılda Bâb-ı Âsafî, maliye ve kapıkulu ocaklarının ileri gelen kâtiplerini de içine alarak geniş bir kâtip zümresine işaret etmiştir. Hâcegânlık zamanla pâyeye olarak verilmiş, birçok memur, vezirlerin divan kâtipleri, taşrada yüksek rütbeli kâtipler bu unvanla anılmıştır. Derecelerine göre dört gruba ayrılan hâcegânlardan masraf-ı şehriyârî kâtipleri üçüncü grupta yer almaktadır. Mehmet İpşirli, "Hâcegân", *TDVİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 430-431.

³⁰ BOA, AE. SABH.I. 315/21169, 11 S. 1196 (26 Ocak 1782); BOA, AE.SABH.I. 315/21177, 6 S. 1196 (21 Ocak 1782); BOA, C.DRB. 48/2389/1, 5 Z. 1194 (2 Aralık 1780); BOA, C.DRB. 48/2394/2, 5 Z. 1194 (2 Aralık 1780).

³¹ Örneğin, Ergani madeni mülhakatından *mukâtaa-i Ergani ve Kehriz, mukâtaa-i boyahâne ve bâc-ı bâzâr-ı ma'denin* senelik toplamda 5.098 kuruş 40 akçe yapan mal gelirini göreve atandığında madenler sermayesi için irad kaydedilmesi şartıyla zapt etmesi emredildi. BOA, C.DRB. 48/2389/1, 5 Z. 1194 (2 Aralık 1780); BOA, AE. SABH.I. 315/21169, 11 S. 1196 (26 Ocak 1782).

³² Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, s. 81.

verildi³³. 1780 yılında Yeğen Mehmed Efendi'ye madenlerden çıkarılan gümüş ve altının satın alınması için nakden 100.000 kuruş gönderildi³⁴. Muhtemelen daha sonra gönderilenlerle bu miktar artmıştı. Öyle ki Yeğen Mehmed Efendi vefat ettiğinde Darphâne-i Âmire'ye sermaye borcu 600 bin kuruştan fazlaydı³⁵.

Yeğen Mehmed Efendi kendisine gönderilen “zer ve sîm” sermayesinin bir kısmını madenlerin ihtiyaçları için kullandı. Örneğin Malatya Sancağı dâhilinde bulunan Şiro madeninin çalışması, hafriyat işleri, fırınların kurulması, cevherin çıkarılması ve çeşitli ihtiyaçlar için kendisinde olan sermayeden harcamak üzere devletten izin istedi, bu isteği sermayeden gereğinden fazla harcamamak üzere kabul gördü. Daha önce de Şiro ve Gerger kazaları arasında bulunan Canes, Netri ve Babek köylerinde ortaya çıkan madenlerin ihtiyaçlarının eminin sermayesinden karşılaması aynı şartla kabul edilmişti³⁶. Eminin kendisinde olan maden sermayesinden harcama yapması örneği Palu kazası Hoşuş³⁷ köyünde çıkan gümüş ve altın madeninin çalıştırılması³⁸ ve Uyum madeninden çıkarılacak gümüş için harcama yapması esnasında da gerçekleşti³⁹.

Yeğen Mehmed Efendi'nin kendisinde olan sermayeden âyanlara para verdiği de görülmektedir. Örneğin 1778 senesinde Keban madeni sermayesinden 12.444 kuruşu Harput âyanlarından Genç Osman, Hacı İbrahim, Numan, Eyyub, Şeyh Hacılı Hüseyin ve Osman'a senet karşılığında verdiyse de azlinden sonra yerine gelen Mehmed Emin bunu tahsil etmekte zorlandı⁴⁰. Nitekim halef-selef ilişkisinde eminler eski eminin ödenmesi mümkün borçlarını kendi hesapları gibi kabul edip toplayabilir veyahut halef selefın borçlarını kabul etmeyebilir ve borçlar eski eminin

³³ Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, s. 81/dipnot 53-54.

³⁴ BOA, C.DRB. 23/1127, 4 Za. 1194 (1 Kasım 1780). 1782 senesinde Keban madeni hasılatından Darphâne-i Âmire'ye gönderilen saf gümüş miktarı 88.120 dirhemdi. BOA, C.DRB. 42/2079, 29. Z. 1196 (5 Aralık 1782).

³⁵ BOA, D.BŞM.MHF. 71/14/1, 8 Za. 1197 (5 Ekim 1783).

³⁶ BOA, C.DRB. 64/3156, 24 Ca. 1196 (7 Mayıs 1782). Şiro ve Gerger, Kahta, Cubaş kazalarında yeni mağaralar açılıp burada inşa edilmiş fırınlarda gümüş ve altının işlenerek İstanbul'a gönderilmesi için 1770'li yılların sonlarında emir verilmişti. Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 22.

³⁷ Fahrettin Tızlak bu madenin Huşin madeni olduğunu ifade etmektedir. Fahrettin Tızlak, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Palu'da Madencilik Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. II, 11-13 Ekim 2018, Elâzığ, s. 73.

Okuduğumuz belgede köyün ismi olarak geçmektedir. BOA, C.DRB. 65/3238/1, 18 Ca. 1196 (1 Mayıs 1782).

³⁸ BOA, C.DRB. 65/3238/2, 24 Ca. 1196 (7 Mayıs 1782).

³⁹ Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, s. 111-112.

⁴⁰ BOA, AE.SABH.I. 343/23940/2, 27. B. 1193 (8 Ağustos 1779).

üzerinde kalırdı. Ancak bu borçları toplama görevini yine yeni emin yapardı. Bu suretle hesaplar görülüp devir teslim işlemleri yapılırdı⁴¹. Maden sermayesinin toplanamaması durumunda, maden emînlerinden Mustafa Paşa ve Abdülbaki Efendi'nin alacağı olan Çarsancak eski voyvodası Osman'da olduğu gibi, borçlunun malları müsâdere edilerek alacağın tahsil edilmesi yoluna gidilebilmekteydi⁴².

Yeğen Mehmed Efendi her iki emînliği boyunca kendisine verilen sermayeyi aktif bir şekilde kullandığı gibi aşiretlerin ve Palu⁴³ hâkimlerinin devletin emirlerine karşı gelmeleriyle ve kömür temininde çıkardıkları sıkıntılarla⁴⁴, eski paraların tedavülden çekilmesi işleriyle ve devlete borçlu olanların mallarının müsâdere edilmesiyle de ilgilendi⁴⁵. 1783 senesinde maden emîni olduysa da Mayıs ayında devlet, Yeğen Mehmed Efendi'nin vefat ettiği bilgisine sahipti⁴⁶. Zira 1783 senesinde bu görev kendisine verilmiş ve birkaç ay bu görevde kalmış olmasına rağmen vefat haberinin devlete ulaşmasıyla yerine kethüdası Abdulvehhab'ın yine Mehmed Efendi'nin payesiyle atanması istenmişti⁴⁷. Nitekim paye emînin nüfuzunu takviye etmekle bölgede daha güçlü olmasını sağlamaktaydı⁴⁸.

⁴¹ Aslan, "Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi II", s. 64.

⁴² BOA, C.DRB. 65/3277, 4. R. 1192 (2 Mayıs 1778).

⁴³ Bugün Elazığ ilinin sınırları içinde bulunan Palu, hükümet sancak statüsünde Yavuz Sultan Selim zamanından itibaren Cemşid Bey ve onun soyundan gelenlere verilmiştir. Ancak Ma'adin-i Hümayûn Emâneti'nin kurulmasıyla daha öncesinden Diyarbekir eyaletine bağlı olan Palu hükümetine hâkim atamalarında maden emînlerinin söz sahibi olmaları ve bir yıllık süre ile atanmaları eskiden beridir kayd-ı hayat ile kendilerine verilen yönetme hakkını ellerinden almakta, devletin müdahalesine açık hale getirmekteydi. Üstelik sadece Palu değil Eğil ve Çermik beyleri de bu mesele yüzünden malzeme tedarikinde sıkıntı çıkarmaktaydı. Buna karşılık devlet, madenin işlemesine sıkıntı çıkarılmaması için gerekirse yurtluk-ocaklık statülerinin kaldırılacağını bildirmişti. Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti", *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, 5-9 Eylül 1990, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.1071-1096; Murat Alanoğlu, *Erken Modern Dönem Osmanlı Taşrasında Farklılıkların Yönetimi-Palu Hükümeti (1515-1850)*, Sonçağ Akademi, Ankara 2022, s. 283-285. Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar için bk. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10/10, 1999, s. 119-137.

⁴⁴ Çarsancak eski voyvodası Abdullah, devlete olan 93 kese borcunu ödememek için firar ederek Palu eski hâkimi Burhan Bey'in yanına sığınmıştı. Maden emîni her ne kadar Burhan Bey'den Abdullah'ı istemişse de hâkim, voyvodayı vermemekte ısrarcı davranmıştı. Ancak devletin daha önce gönderdiği emirde Abdullah'ı himaye edenlerin 70.000 kuruş para cezasına çarptırılacağı ifade edilmekteydi. Hal böyle olunca maden emîni devletten Burhan Bey'in yükümlü olduğu kömür bedeli haricinde hem 70.000 kuruşu ödemesini hem de Rumkale'ye kalebend edilmesini, Abdullah'ın borcunun da mallarının akrabalarına satılarak tahsil edilmesini istemişti. Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Emînleri ve Keban Kaymakamları*, s. 114.

⁴⁵ Sabit Bilgin her iki emînliği döneminde de gerçekleştirdiği faaliyetleri hakkında Osmanlı Arşivi'ne yansıyan belgelerin özetlerini vermiştir. Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Emînleri ve Keban Kaymakamları*, s. 99-102, 107-113.

⁴⁶ BOA, C.ML. 88/4027, Gurre-i C. 1197 (4 Mayıs 1783).

⁴⁷ BOA, TS.MA.e. 803/43, 29 Z. 1197 (25 Kasım 1783); BOA, TS.MA.e. 4/22.

⁴⁸ Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Emînleri ve Keban Kaymakamları*, s. 167.

2. Yeğen Mehmed Efendi'nin Muhallefâtının Müsâdere Süreci

Osmanlı kaynaklarında tereke, metrukât gibi isimlerle de anılan muhallefât ölen kişilerin geride bıraktıkları malları için kullanılan bir kelimedir. Her ne kadar bu kelimeler birbirinin yerini tutsa ve içerik açısından benzerlik gösterse de kişilerin mal dökümlerinin yer aldığı tereke/muhallefât defterlerini tutan makamlar ile bu defterlerin hazırlanılış nedenleri farklıdır. Bu şekilde iki tür tereke defterinden söz etmek mümkündür. Birinci tür tereke defterleri kadıların tuttuğu, şer'î hukukun tatbik edildiği, ölen kişilerin terekelerinden oluşmaktadır. Merkez maliye bürolarında tutulan ikinci tür tereke defterleriyle muhteva açısından benzer özelliklere sahiptir. Zira tereke defterlerinde şahsın sahip olduğu mal varlığı listelerinde yer alan ev eşyaları, hayvanlar, ticarethaneler, çiftlikler, akarlar, borçlar, alacaklar gibi zengin içerik her ikisinde de bulunmaktadır. Ancak kadı sicillerinde bulunan tereke defterleri miras taksiminde sıkıntı yaşayan veyahut alacaklıların haklarını istemesinden dolayı kadıya başvurularak oluşturulmuş defterler iken ikinci tür tereke defterleri, devletin inisiyatifinde olarak müsâdere sonrası ortaya çıkmış defterlerdir⁴⁹. Çalışmada kullanılan defter ikinci tür tasnife girendir. Müsâdere ise devletin bir şahsın mal varlığına el koyması olup Osmanlı Devleti çeşitli gerekçelerle kuruluştan Tanzimat Fermanı'na (1839) kadar devlet yönetiminde söz sahibi olanlar ile çeşitli devlet görevlilerinin katledilmesi, azledilmesi veyahut eceliyle ölmesi sonrasında mallarına el koymuştur⁵⁰. Şahısların ihanet ve isyan etmesi, devlet malını zimmetine geçirmesi, devlet emirlerine karşı gelmesi, halka eziyet etmesi, toplumda servetiyle tanınması⁵¹ ve devlete borçlu olması bu gerekçelerdendir⁵². Devlete borcu

⁴⁹ Defterlerdeki bu iki ayrım için bk. Christoph K. Neumann, "Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8/248, 2009, s. 12-13; Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22, 2013, s. 193-194. Tereke defterlerinin içerikleri için bk. Halil İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtima'i Tarihi Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, 1954, s. 52, 54; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6, 1966, s. 1-2; Tahsin Özcan, "Muhallefât", *TDVİA*, c. 30, Ankara 2020, s. 405-406. Muhallefât kayıtlarının önemi için bk. Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefâtı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kôr İsmail-oğlu Hüseyin (Müsâdere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Bellekten*, XLI/161, 1977, s. 41-78.

⁵⁰ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğunda Müsâdere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 49, 1987, s. 100; Cengiz Tomar, "Müsâdere", *TDVİA*, c. 32, İstanbul 2006, s. 65; Tuncay Ögün, "Müsâdere", *TDVİA*, c. 32, İstanbul 2006, s. 67-68.

⁵¹ Telci, "Osmanlı Devletinde 18. Yüzyılda Muhallefât ve Müsâdere Süreci", s. 148-149.

⁵² Neumann, "Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar", s. 13.

dolayısıyla malları müsâdere edilenler arasında çeşitli bölgelerde görev yapan maden emînleri de bulunmaktadır⁵³. Onlardan biri olan Yeğen Mehmed Efendi 1783 yılında vefat ettiğinde⁵⁴ devlet, üzerinde çok yüklü maden sermayesi bulunduğundan mallarını borcuna karşılık göstererek müsâdere edilmesini emretti. Maden emîninin mallarının müsâderesi için mübâşir olarak eski Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın mühürdarı el-Hâc Yusuf Efendi⁵⁵ görevlendirildi⁵⁶. Yusuf Efendi, Yeğen Mehmed Efendi'nin Darphâne-i Âmire'ye olan borcu karşılığında⁵⁷ hem Tokat'ta⁵⁸ hem Keban'da hem de Ergani'de bulunan mallarının tespiti için uğraştı⁵⁹.

Yeğen Mehmed Efendi vefat ettiğinde Keban sarayındaki hazine odası, kaldığı oda ve diğer eşya bulunan odalar el-müvellâ-hilâfe⁶⁰ es-Seyyid Mehmed Sadık ve Keban serdarı tarafından mühürlendi. Daha sonra bu mühürler Mübâşir el-Hâc Yusuf

⁵³ Şafakçı, *Bozkır'da Madencilik (1776-1839)*, s. 340 ve dipnot 746.

⁵⁴ Sabit Bilgin, Mehmed Efendi'nin mezarının Keban'da eski Kalhane'deki küçük türbede olabileceğini ifade etmektedir. Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Emînleri ve Keban Kaymakamları*, s. 116.

⁵⁵ Yusuf Efendi daha sonra Keban ve Ergani Ma'adin-i Hümayûn'un emînliğini yapacak olan Yusuf Ziyâ Paşa'dır. Bu göreve gelmeden evvel 1779 senesinde Maden Emîni Mehmed Emin'in mühürdarlığını yaptı ve ondan sonra bu görevini Yeğen Mehmed zamanında da sürdürdü. Bölgeyi tanınması dolayısıyla Yeğen Mehmed Efendi'nin muhallefâtının tespiti görevi kendisine verildi. Yusuf Ziya Paşa için bk. Kemal Beydilli, "Yüsuf Ziyâ Paşa", *TDVİA*, C. 44, s. 34-37; Selda Yıldırım, *Yusuf Ziya Paşa'nın Hayatı ve Yaptırılmış Olduğu Eserler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2018; Neslihan Sansar, *Yusuf Ziya Paşa (Siyasi ve Askeri Faaliyetleri)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2019.

⁵⁶ *BOA*, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 4; *BOA*, C.DRB. 36/1763/1, 2 Ra. 1200 (3 Ocak 1786).

⁵⁷ *BOA*, C.DRB. 36/1763/1.

⁵⁸ *BOA*, AE.SABH.I. 315/21192, Evâhir-i S. 1198 (Aralık 1783). Ergani'den çıkarılan ham bakırın beşte biri miri için yani devlet için ayrılmaktaydı. Geri kalan üçte birini ihtiyaç halinde devlet satın alır, üçte ikisi de rayiç fiyat üzerinden tüccara satılırdı. Öyle ki Ergani'den gelen bakır Tokat'ta bulunan kalhanelerde tasfiyeden geçtikten sonra üretilen saf bakırın bir kısmı İstanbul'a gönderilmekte, bir kısmı Tokat'ta işlenmekte, bir kısmı da başka bölgelere gönderilmek üzere tüccara teslim edilmekteydi. Ancak bakırın çıkarılması ve işlenerek gerekli yerlere gönderilmesi süreci sermayenin zamanında gelmemesi, nakliye konusunda aşiretlerin yaşattığı sıkıntılar yüzünden uzayabilmekteydi. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Beşirli, "Tokat Bakır Kalhânesi'nde Tasfiye İşlemleri ve İstanbul'a Sevkiyat (1793-1840)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX/1, 2004, s. 9-39; Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 288-289.

⁵⁹ *BOA*, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 4.

⁶⁰ Kadı tarafından bir işin halli için görevlendirilen salâhiyetli kimse veyahut kadı naibi ve vekili anlamlarında kullanılabilir. Hilal Aydemir, *Harput ve Mamuretülaziz Vakfiyeleri Envanteri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 12. Burada da Keban naibini nitelemek için kullanılmıştır. *BOA*, D. BŞM. MHF. 69/60, 29. Z. 1196 (5 Aralık 1782). Parantez içinde yer alan tarih Osmanlı Arşivi arama sisteminde belgeye verilen tarihtir ve bu tarih yanlıştır. Nitekim belgedeki bilgiler Yeğen Mehmed Efendi'nin ölüm tarihinden sonrasına aittir.

Efendi, Maden Emini Abdulvehhab Efendi, Keban serdari ve naibi tarafından müfredat defteri hazırlamak üzere açıldı⁶¹. Bu odaların dışında *hâric ez-mühür* olan matbah, hademe odalarıyla kahveci ve kilerci odalarındaki eşyalar da muhallefât müfredat defterine kaydedildi⁶². Bu defterde Yeğen Mehmed Efendi'nin Keban ve Ergani'de bulunan malları 852 kalem olarak sıralanmıştır. Bunun büyük çoğunluğu Keban'da devlet görevlilerinin ikamet ettiği sarayda bulunan eşyalara aittir. Zira Yeğen Mehmed Efendi'nin hazine odası ve kaldığı odada 692 kalem, hademe, kilerci ve kahveci odalarıyla matbahta 145 kalem eşya, altı kalem de hayvanları bulunmaktadır. Bu eşyalardan mutfak, giyim, sergi ve oturma, binit ve yazı takımı ile aydınlatma araçlarından oluşan 67 kalem malı Yeğen Mehmed'den sonra emin olarak görevlendirilen Abdulvehhab Efendi satın almıştır. Toplam mal listesindeki dokuz kalem mal Ergani'deki mak'ad⁶³, yastık yüzü dışında bakırdan imal edilmiş tencere, kapak, iftâr lengeri, tepsi, pilav lengeri gibi mutfak eşyaları ile 10 katırdan oluşmaktadır. Ancak Ergani'deki asıl mal varlığını alacaklar, ham bakır ve Ergani hazinesindeki para değerli kılmaktaydı. Öyle ki Ergani'de 15.658 batman⁶⁴ ham bakır ile Ergani hazinesinde 21.303 kuruş bulunuyordu⁶⁵. Yapılan tespitlere göre 1780-1783 yılları arasında Ergani'de toplam 163.933,5 batman bakır üretimi gerçekleşmiş, bakırın bir kısmının Ergani'de satıldığı, bir kısmının Tokat'a gönderildiği bir kısmının da Ergani'de mevcut olduğu anlaşılmıştır⁶⁶. Tokat'taki malların da geneli bakırdan oluşmaktaydı. Nitekim Tokat'ta 13.460 batman mamul, 85.183 batman da ham bakır vardı. Ancak ham bakırın miktarında noksan tespit edilmesi buradaki görevlilerin tahkik edilmesini gerektirmişti. Nitekim ham bakır devletin bilgisine göre 87.898 batmandı⁶⁷.

⁶¹ BOA, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 4.

⁶² BOA, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 13.

⁶³ Oda minderinin üzerine yayılan kumaştır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1989, s. 1387. Yeğen Mehmed Efendi'nin muhallefâtında çuka, çit, basma türlerinde bulunuyordu.

⁶⁴ Ağırlıkta kullanılan bir ölçü olup zaman ve mekâna göre farklı değerlere sahiptir. Cengiz Kallek, "Batman", *TDVİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 199-200.

⁶⁵ BOA, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 4-18.

⁶⁶ BOA, D. BŞM. MHF.d., 12892, s. 20.

⁶⁷ BOA, C.DRB. 36/1763/2, 9 Z. 1200 (3 Eylül 1786). Özellikle Tokat'ta bulunan bakırın bazı tüccara satılması ve karşılığının alınmamış olması belli sıkıntıları beraberinde getirdi. Zira Yeğen Mehmed Efendi'nin Tokat'ta bakır satışı ile ilgilenen adamı Hüseyin Efendi, tüccar Hüseyin'e bakır satmış ve karşılığını muhtemelen sonra alınması üzere anlaşılmıştı. Ancak eminin vefat etmesi üzerine bu meblağın tahsil edilmesi gerektiğinden bakır parası karşılığında 475 kuruşluk eşya alınarak paraya çevrilmişti. Yalnız satın aldığı bakırdan hala 950 kuruş borcu bulunuyordu ve bunu ödemeyince hapsedildi. Hapiste geçen uzun süre sonrasında yine bu miktarı ödeyemedi ve firar etti. BOA, D. BŞM. MHF. 69/60.

Yeğen Mehmed Efendi'nin muhalefâtının önemli bir bölümünü alacak konusu oluşturmaktadır. Öyle ki Mühürdar Yusuf Efendi ve diğer görevliler Yeğen Mehmed Efendi'nin çekmeceleriyle hazine odasında borç senetleri bulmuşlardı. Borç senetleri yeni mübâşir Sadrazam Çukadarı Mehmed Ağa tarafından bir torbada muhafaza altına alınarak mühürlendi. Maden eminine verilen bu senetlerin muhatapları tarafından ödenmesi durumunda torbanın mühürleri açılmak suretiyle senetleri verilecekti. Toplam borç senedi 128 adetti. Bunların bir kısmının kime ait olduğu belirtilmemişse de eski eminden 10 adet borç senedi Yeğen Mehmed'e geçmişti. Bunlardan üçü sonradan ortaya çıkan, yedisi Ergani madenine bağlı yerler ile madencilere aitti⁶⁸. Muhallefâtında 42 borç kaydında ümera, maden ustaları, voyvoda, âyan ve başka kişilerden toplam 243.717,5 kuruş⁶⁹, başka bir defterde 55 kişiden toplam 33.320 kuruş⁷⁰ alacağı kayıt altına alınmıştı. 55 kişiden bu miktarın büyük çoğunluğu tek elden veyahut taksitli bir şekilde tahsil edilmişti⁷¹. Yine Ergani madencileri üzerinde 11.141 kuruş ve Ergani kazası, Hasaran nahiyesi, Çermik livası, Ergani kasapları, Eğil beyi ile Çermik naibinde toplam 27.420 kuruş alacağı vardı⁷². Nakit olarak Yeğen Mehmed Efendi'nin 73.385 kuruş parası da muhalefâtına kaydedildi. Bu toplamın içine Ergani madencilerine Keban hazinesinden verilen ve daha sonra madencilerin borçlarına mahsup olması için Ergani'den gönderilen (10.000 kuruş) para da dâhil edildi⁷³. Vefatından önce Ergani'den Keban'a gönderilen 10.800 dirhem mahlût altın ve gümüş de⁷⁴ Darphâne-i Âmire'ye teslim edildi⁷⁵.

Yeğen Mehmed Efendi'nin mal varlığının ve iş ilişkilerinin muhalefâtına yansıyan genel çerçevesi bu olmakla birlikte devlet, eminin sermaye borcunun tenzil edilmesinden sonra ne kadarının hazineye kalacağını merak etmekteydi⁷⁶. Bu bağlamda Yeğen Mehmed Efendi'nin Darphâne-i Âmire'ye borcunun 640.183,5 kuruş olduğu, alacak, nakit, eşya ve Halep muhassıllığından kalan bakayası

⁶⁸ BOA, D. BŞM. MHF. 69/60.

⁶⁹ BOA, D. BŞM. MHF.d., 12892, s. 15-17.

⁷⁰ 33.320 kuruş defterde bulunan miktarların tarafımızdan toplanması ile bulunmuş olup defterin son sayfasında bu miktar 31.072 kuruş 13 para olarak kayıtlıdır. BOA, D.BŞM.MHF.d. 12895, s. 4.

⁷¹ BOA, D.BŞM.MHF.d. 12895, s. 4. Ancak alacakların tahsil edilmesi de her zaman kolay olmadı. Öyle ki Harput ahalileri 8.737 kuruş olan borçlarını Yeğen Mehmed'e verdiklerini ileri sürseler de ellerinde ödeme yaptıklarına dair bir senedi ibraz edememişlerdi. BOA, D. BŞM. MHF. 69/60.

⁷² BOA, D. BŞM. MHF.d., 12892, s. 14.

⁷³ BOA, D. BŞM. MHF.d., 12892, s. 13.

⁷⁴ BOA, D. BŞM. MHF.d., 12892, s. 14.

⁷⁵ BOA, D. BŞM. MHF. 69/60.

⁷⁶ BOA, D. BŞM.MHF. 71/14/1.

toplamlarının 951.072 kuruş ettiği ortaya çıktı. Bu şekilde devlete kalacak kısmın 310.888,5 kuruş olduğu belirtildi⁷⁷. Ayrıca Yeğen Mehmed Efendi'nin borcunu Abdulvehhab Efendi'ye devretme, bu borca takas olarak Ergani ve Keban madenleriyle Tokat'ta bulunan bakır, bazı nakitler ve toplanması mümkün olan alacaklarından elde edilen meblağı da yeni emine teslim etme, eğer bu gelirler borcu ödeyemezse müteveffanın diğer alacaklarından karşılanması, geri kalan kısmın hazineye gönderilmesi, mallardan nakliye masrafı gerekenlerin yerinde satılması, nakliye masrafı olmayanların ise İstanbul'a gönderilmesi de yazışmalara yansıyan konulardı⁷⁸. Gönderilen emir gereğince Yeğen Mehmed Efendi'nin nakliye masrafı gereken eşyalarının bir kısmı ile hayvanları Mübâşir Yusuf Efendi, Maden Emîni Abdulvehhab Efendi, Keban naibi marifetleriyle müzayedede satıldı⁷⁹. Ma'adin-i Hümâyûn Emîni Abdulvehhab'a Yusuf Efendi'nin teslim ettiği ve emine borç olarak kaydedilen mal varlığının çeşidi ve değeri ise şu şekildeydi⁸⁰.

Tablo 1: Abdulvehhab'a verilen mal varlığının kaynağı ve değeri

Abdulvehhab'a Verilen Mal Varlığının Kaynağı	Değeri (Kuruş-Para)	Bakır Batman	Batman Kıymet
Tokat'ta mevcut ham bakır	197.768 kuruş 10 para	87.897	90 (beher batman) para
Tokat'ta mevcut işlenmiş bakır	46.999 kuruş 30 para	13.428,5	140 (beher batman) para
Ergani'de mevcut ham bakır	23.487 kuruş	15.658	60 (beher batman) para
Yeğen Mehmed Efendi'nin alacaklarından tahsil olunan nakit	25.000 kuruş	-	-
Yeğen Mehmed Efendi'nin eşyalarından, hayvanlarından ve Hekim Hanı'nda bulunan ham bakırdan elde edilen nakit	9.696	-	-

⁷⁷ BOA, D.BŞM.MHF. 71/14/2, 8 Za. 1197 (5 Ekim 1783).

⁷⁸ BOA, D.BŞM.MHF. 71/14/1.

⁷⁹BOA, D. BŞM. MHF.d., 12894, s. 4. Defterde Yeğen Mehmed Efendi'nin mallarının nerede satıldığı bilgisi yer almıyorsa da genellikle reayanın bildiği, tanıdığı mekanlar müzayedede için seçilmekteydi. Örneğin, Şam Valisi Vezir Topal Yusuf Paşa'nın eşyalarının bir kısmı "sük-i sultânî"de satılmıştı. "Sük-i sultânî"ler şehir çarşılarının genel adı olmakla birlikte halk tarafından bilinen ve nizamı hükümdar tarafından belirlenen alışveriş mekânlarıdır. Bu mekânlarda her ürün için ayrı bir mahal bulunması elzemedir. Burada satışa sunulan malların piyasa fiyatıyla alıcıya ulaştırılması gerekmektedir. Nakliye masrafları nedeniyle mahallinde müzayedede edilen eşyalar ile İstanbul'a gönderilen malların bir örneği için bk. Bekir Gökpınar, "Şam Valisi Vezir Topal Yusuf Paşa'nın Muhallefâtı (1716), *SDÜ. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 56, 2022, s. 142-143, 145-146

⁸⁰ BOA, D. BŞM. MHF. 69/60.

Yeğen Mehmed tarafından Tokat'ta bakır tabhına memur tayin edilen es-Seyyid Hüseyin Efendi tarafından tüccara satılan işlenmiş bakır bahasından Mühürdar Yusuf Efendi tarafından tahsil edilip Abdulvehhab Efendi'ye verilen	28.606 kuruş ⁸¹	-	-
Toplam	331.557 kuruş	-	-

Abdulvehhab Efendi'ye verilen kaynaklardan Tokat'taki bakır hesabı en büyük paya sahipti ve rayiç fiyat üzerinden hesaplanmıştı. Ardından Yeğen Mehmed Efendi'nin alacakları gelmekteydi ki halef-selef ilişkisi içerisinde gerçekleştirilen hesaplaşmadaki en büyük sorun Yeğen Mehmed Efendi'nin hem kendi döneminde verdiği hem de diğer eminlerden kalan borçların tahsil edilememesi endişesiydi. Nitekim Yeğen Mehmed Efendi'nin Keban ve Ergani madencileri ile bazı kişilerde 322.000 kuruş alacağı vardı. Bu miktarın kısa süre (buldukları yıl ve gelecek sene) içinde tahsil edilmemesi halinde zayı olma ihtimali yüksekti. Üstelik özellikle madenciler üzerinde ve başka isimler üzerine kayıtlı alacakların ne Mübâşir Yusuf Efendi ne de Abdulvehhab Efendi tarafından tahsil edilemeyeceği, yine de alacakların bir kısmının Abdulvehhab Efendi tarafından tahsil edilse bile geri kalan para için daha güçlü bir emin görevlendirilmesi gerektiği düşünülmekteydi⁸². Gerçekten de Abdulvehhab Efendi dokuz ay gibi kısa süreli bulunduğu maden eminliği görevinde Yeğen Mehmed Efendi'nin alacaklarını tahsil ederken sorun yaşadı. Örneğin eski eminin Arapkir ileri gelenlerine verdiği maden sermayesini ödemediklerinden bahisle devlete şikâyetinde bulundu⁸³. Ayrıca Yeğen Mehmed Efendi ile Keban ustalarından Borfil'in, eminin ikinci eminlik döneminden vefatına kadar müştereken mağara ve lağım açmaları Abdulvehhab Efendi'ye yeni bir sorumluluk yüklemek üzereydi. Nitekim bu maden için Yeğen Mehmed Efendi 10.000 kuruş harcamış, hissesine 600 kuruşluk bir cevher isabet etmişti. Diğer taraftan Usta Borfil'in masrafı 2.584 kuruştı ve üzerinde Keban hazinesinden verilen

⁸¹ Bu miktarın 30.901 kuruş çıkması başka bir belgeden anlaşılmaktadır. Aynı belgede 5.727 kuruşun mühürdar zimmetinde kaldığı bu haliyle Abdulvehhab'a verilen maden sermayesinin 339.579 kuruş olduğu bildirilmiştir. Daha sonradan da eklenenlerle Abdulvehhab Efendi'ye 492.422 kuruş verilmiştir. *BOA*, D.BŞM.MHF. 64/41.

⁸² *BOA*, D.BŞM.MHF. 71/14/1.

⁸³ Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, s. 117-118. Yeğen Mehmed Efendi'nin muhallefâtından Arapkirli pek çok kişiden alacağı olduğu anlaşılmaktadır. Burada söz konusu şikâyetteki alacak içinde eski Alaybeyi Yusuf'un adı olması nedeniyle muhallefâta yer alan şu kayıt "sâbık Arapgir Voyvodası Mehmed Ağa ve a'yânı Ahmed Bey ve nakibi el-Hâc Süleyman Ağa ve Alaybeyisi Yusuf Ağa'nın ve sâirenin ber-müceb-i temessükât gayr ez-teslîmat zimmetleri 9.367,5 guruş" (*BOA*, D.BŞM.MHF.d. 12892, s. 15) kuvvetle muhtemel Abdulvehhab'ın sıkıntı yaşadığı alacağa işaret ediyor olmalıdır.

4.980 kuruş borç kayıtlıydı. Tüm bu hesaplardan sonra bu madenin Abdulvehhab Efendi'ye ihale edilerek Borfil'le müştereken işletmesinin daha uygun olacağı kanaati oluşmuştu. Bu suretle yapılan masraflar da boşa gitmemiş olacaktı⁸⁴.

3. Keban Sarayında Bir Yaşam

Keban'da maden emînlerinin geçici süre ikamet ettiği, hem idare merkezi olarak kullandığı hem de özel hayatını geçirdiği bir saray⁸⁵ bulunmaktaydı ve emînler çoğunlukla burada yaşamaktaydı. Bakım ve onarımını devletin yaptığı sarayın⁸⁶ yakınlarında Yusuf Ziya Paşa, bir han ile Ziyaiyye adında cami yaptırmıştı⁸⁷. 1960'lı yıllara kadar varlığını Kallar Mahallesi'nde sürdüren saray, *önü bahçeli ve oldukça büyük bir yapıydı*⁸⁸. Bu bilgiler sarayın fiziki yapısı hakkında çok fazla detay sunmamakla beraber Yeğen Mehmed Efendi'nin muhallefâtından anlaşıldığı kadarıyla saray; hazine odası, Yeğen Mehmed Efendi'nin "beytütet" ettiği, muhtemelen yatak odası, eşya bulunan odalar, matbah, hademe odalarıyla kiler ve kahve ocaklarından⁸⁹ oluşmaktaydı⁹⁰. Sarayda hademeler, kahveci ve kilerci olduğu bunlara ait odalardan anlaşılmaktadır⁹¹. Bununla birlikte ailesi yanında mıydı, burada yer alan hizmetliler kaç kişiden oluşuyordu⁹² sorularına şimdilik bir cevap bulunmamaktadır⁹³. Ancak saraya gelip gidenler hakkında bir yorum yapılabilir. Maden emînlerinin hem madenlerin işleyişi hem madenciler ve ahalinin hukuki

⁸⁴ BOA, D.BŞM.MHF. 71/14/1.

⁸⁵ Farsça bir kelime olan saray, hükümdarın devleti idare ettiği ve yaşadığı mekânlar için kullanılmakta olup ev, mesken, konak gibi anlamlarıyla hükümdarların yaşadıklarının dışında, yerel yöneticinin ikametgâhi ve zenginlerin sahip olduğu büyük konut şeklindeki yapılara denilmektedir. Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", *TDVİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 117; Nicole Kançal-Ferrari, "Türk-Osmanlı Saray Literatürü (12.-20. Yüzyıl)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13, 2009, s. 205.

⁸⁶ Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 36 ve 77. dipnot.

⁸⁷ Yıldırım, *Yusuf Ziya Paşa'nın Hayatı ve Yaptırması Olduğu Eserler*, s. 79.

⁸⁸ Sait Bilgin'den aktaran Enver Çakar, "19. Yüzyılda Keban: Demografik Yapı ve Meslekler", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)*, 6/11, 2019, s. 7.

⁸⁹ Muhallefât defterinin ilk sayfasında (s. 4) kahve ve kiler ocaklarından bahsediliyor ise de 13. sayfada aynı yerler için kilerci ve kahveci odaları ifadesi yer almaktadır. BOA, D.BŞM.MHF.d. 12892, s. 4, 13. Bu şekilde her ikisinin de aynı yeri işaret ettiği, adı geçen yerlere dair ayrı mekânların ve görevlilerin olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁰ Muhallefâtında yer alan eşyalar için bk. BOA, D.BŞM.MHF.d. 12892, s. 4-14.

⁹¹ BOA, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 13.

⁹² Fahrettin Tızlak'ın tespit ettiğine göre maden emînlerinin maiyetinde maden emîni vekili haricinde konakçılar, kethüda, çukadarlar, tatarlar, şâtr, birün ağası, peşkir ağası, vekilharç, tahsildar, hazinedar, mühürdar, gece nazırı, kavas, kâtipler, sarraf ve maden yiğitbaşısı bulunmaktaydı. Detaylı bilgi için bk. Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 82 vd.

⁹³ 19. yüzyılda sarayda bir kapıcı, bir kâtip, yedi saraydar görev yapıyordu. Çakar, "19. Yüzyılda Keban: Demografik Yapı ve Meslekler", s. 7.

problemlerinin çözülmesi hem de güvenliklerinin sağlanması noktasında görevlerinin olması⁹⁴ aşiret reisleriyle ve yetki alanlarındaki yöneticilerle iş birliği yapmalarına veyahut karşı karşıya gelmelerine neden olarak sarayın madenciden ahaliye, aşiret reisinden askerî birçok görevliye kadar ziyaretçisinin eksik olmayacağına delalettir. Üstelik merkezden herhangi bir konu hakkında görevlendirilmiş bir haberci ya da başka bir görevli bu sarayın konukları arasındadır. Doğrusu kendisinin ikinci eminliği öncesinde görev yapan Mehmed Emin Efendi'nin Keban'a gelen devlet ricali, zeamet sahipleri, sadrazam çukadarı ve tatarları, mütesellim ve voyvodalar için yaptığı masrafların tutarı 9.600,5 kuruştur⁹⁵ ve bu miktar hiç küçümsenecek bir meblağ değildi. Yine bir maden emini aşiret reislerine yaptığı suçların cezasını kendi adamlarının evinde verdirdiği bir yemek sonrası kesebilirdi. Örneğin Yusuf Ziya Paşa, Çemişgezek voyvodası ile anlaşarak bölgedeki Desimli ve Şeyh Hasanlı aşiretlerinin ileri gelenlerini voyvodanın konağında verilen ziyafetten sonra farklı evlerde misafir ettirmiş ve bu şekilde öldürtmüştü⁹⁶. Bu demek oluyor ki sarayda ziyafet sofraları her zaman bu şekilde sonlanmasa da kurulabilirdi. Maden emini özenle hazırladığı bir kaftanı, voyvoda tayini için hiç de giymek istemeyen birine ikna yolu ile giydirebilir ve maden işlerinde ittifakken çalışabilirdi⁹⁷. Maden emînlerinin âyanlarla da sıkı bir ilişkisi vardı ve bir âyan gerektiğinde maden emini tarafından verilen hediye ile ödüllendirilebilmekteydi. Örneğin Yusuf Ziya Paşa döneminde güç ve servetini artıran Çötelizâde Hacı Mehmed Efendi'ye Yusuf Ziya Paşa birer adet mücevher saat ile şal hediye etmişti⁹⁸. Bu hediyeleşme tek taraflı değildi, maden emînlerine de ileri gelenler tarafından değerli hediyeler gelmekteydi. Yeğen Mehmed'e hediye

⁹⁴ Görevleri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 66 vd.

⁹⁵ Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, s. 106.

⁹⁶ Mehmet Yıldırım, "Yusuf Ziya Paşa'nın Tuzağına Düşen Şeyh Hasanlı Aşiretinden Kesilen Altmış Baş", *Munzur Dersim Etnografya Dergisi*, S.40, 2016, https://www.academia.edu/21957825/Yusuf_Ziya_Pa%C5%9Fan%C4%B1n_Tuza%C4%9F%C4%B1na_D%C3%BC%C5%9Fen_%C5%9Eeyh_Hasanlu_A%C5%9Firetinden_Kesilen_Altm%C4%B1%C5%9F_Ba%C5%9F.

⁹⁷ Çarsancak voyvodası öldürüldükten sonra buradan madene gelen kömür sevkiyatı durduğundan Maden Emîni Mehmed Emin Efendi'nin yeni bir voyvoda ataması gerekmiş, ahalinin de işaretleriyle Abdullah Ağa adında birine bu teklif götürülmüştü. Abdullah Ağa her ne kadar bu görevi istemese de Mehmed Emin Efendi onu ikna ederek bir kaftan göndermiştir. Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, s. 104.

⁹⁸ Kürşat Çelik, "Harputlu Bir Âyan: Çötelizâde Hacı Mehmed Efendi", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)*, 7/14, 2020, s. 100-101.

edilen atlar bunun örneğidir⁹⁹. Tüm bunların yaşanması maden emininin gücünü temsil edebilmesi ile doğrudan ilintilidir. Temsilde kişinin kudretini destekleyecek saray, sarayda bulunan eşyaların kıymeti artmaktadır. Bu noktada İstanbul'a nakliye masrafı gerektiği için gönderilemeyen ve mahallinde satılan eşyalara kimin rağbet ettiğini bilmek değer kazanmaktadır. Sarayın sergisi şeklinde eşyalardan bazıları pek çok alıcının beğenisine sunulmak üzere müzayedeye çıkarıldığında, daha öncesinden de ihtiyacı olduğu için aldığı eşyaların yanı sıra¹⁰⁰ özellikle binit takımlarına yeni emin Abdulvehhab'ın talip olması tesadüf olmasa gerekir¹⁰¹. Nitekim Osmanlı'da binit takımları yönetici kimliğine atıfta bulunarak statüyü gösterdiğinden¹⁰² Abdulvehhab Efendi'nin yaldız ve gümüşle süslenmiş haşe, kemer, raht ve eyer satın alması makama yakışır bir şekilde yaşamak isteğinden ileri gelmelidir¹⁰³. Yine örneğin Ankaravî kavuk temsil ettiği makamı için artık gereklidir¹⁰⁴. Bu izahattan sonra Yeğen Mehmed Efendi'nin sahip olduğu eşyaların pek çoğunun tercih-kudret-temsil ve ikram bağlamında değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Yeğen Mehmed Efendi'nin muhallefât defterinde ilk olarak kitapları sıralanmıştır. Maden emininin din, edebiyat, ahlak, tasavvuf, tıp ve tarihe dair 47 cilt kitabı bulunuyordu. Özellikle dinî kitaplarından Mushaf-ı Şerîf'ler baş sırada yer almaktaydı. Mushaf-ı Şerîf'lerden ikisi herhangi bir koruma örtüsüne sahip değilse de En'âm-ı Şerîf'lerden ikisi simli keselerde muhafaza altına alınmıştı. Çeşitli dua kitaplarını da kendisi için temin ettiğini düşünmekle beraber Fetâvâ-yı Ali Efendi gibi Osmanlı Fetvahânesi'nin en muteber fetva eseri¹⁰⁵ ile Ferâiz-i Şerîf gibi İslâm miras hukuku kitaplarını idareci kimliği nedeniyle elinde bulunduruyor olmalıdır. Yeğen Mehmed Efendi'nin medrese talebelerinin gramer alanında okuduğu Kâfiye

⁹⁹ BOA, D. BŞM. MHF. 69/60

¹⁰⁰ 2.500 kuruş tutarında eşya satın almıştı. BOA, D.BŞM.MHF.d. 12892, s. 18.

¹⁰¹ BOA, D. BŞM. MHF.d. 12894, s. 14.

¹⁰² Emine Dinceç, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 12, S. 20, 2011/1, s. 2-3.

¹⁰³ BOA, D. BŞM. MHF.d. 12894, s. 12; BOA, D.BŞM.MHF.d. 12892, s. 18.

¹⁰⁴ BOA, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 18.

¹⁰⁵ Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarını içeren eser olup 4.412 fetvadandır. Bu fetvalar toplum yapısı hakkında bilgi vermekle beraber Osmanlı Fetvahânesi'nin en muteber kabul ettiği dört fetva kitabından biridir. Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *TDVİA*, c. 12, İstanbul 1995, s. 438. Diyarbakir kadısı Ahıskavî Mu'îd Halil Efendi'nin terekesinde de bu eser bulunmaktadır. Ali Özenç, *18. Yüzyıl Diyarbakir Şer'iyye Sicillerine Göre Din, Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2016, s. 157.

ve Cümle-i Nahiv¹⁰⁶ kitaplarına sahip olduğu görülmektedir. Bu eserlerin yanı sıra Mecmû'a-i Hikâyât-ı Arabiya adlı eserden Arap hikâyeleri okuduğunu, Gülistân, Fehîm, Zeyrek, Münîf divanlarına sahip biri olarak şiirlere özel ilgisinin olduğunu söylemek mümkündür¹⁰⁷. Sabit Bilgin Yeğen Mehmed Efendi'nin kitaplarına dayanarak eminin bir Osmanlı entelektüeli olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁸. Eğer öyle ise Yeğen Mehmed Efendi'nin farklı yerlerde de çalıştığı bilgisi doğrultusunda bu kısa denilebilecek yolculuk için yanında kitap taşımaktan çekinmeyeceğini, Arapça ve Farsça'ya vukufiyeti olduğunu, yine çeşitli şehirlerdeki insanların sahip olduğu kitapların (Kur'an, Fıkıh, Arapça dil bilgisi, akaid)¹⁰⁹ Mehmed Efendi'de de bulunmasından hareketle genel eğilimi yansıttığı ifade edilebilir. Ancak bir ev sahibi olarak çeşitli toplantılarda özellikle divanları okuyarak veya okutarak sohbetin bir parçası haline getirdiği ve bu sayede kültürel bir paylaşım içine girerek yüksek statüsünü sergileme gayreti içinde olduğu düşünülebilir¹¹⁰.

Muhallefâtının bir kısmı elbiseleri, kumaşları, çeşitli aksesuarları ve yazı takımlarından oluşmaktadır. Osmanlı toplumunda elbiseler ve bunların sembolik anlamları pek çok konu hakkında bilgi edinilmesini sağlar. Misal sahip olunan giyim kuşam ürünlerinin kalitesi ve kimler tarafından giyildiği kişilerin hangi sosyal gruba ait olduğunu ve bu gruptaki derecesini göstermektedir¹¹¹. Bu dereceyi belirleyen önemli giyeceklerden biri de hil'attır. Hil'at, hanedana bağlılığının işareti olarak taltif edilmek istenen kişiye bir tür ödüllendirme elbisesi olarak giydirilir, itibarı artırılırdı¹¹². Devlet, Yeğen Mehmed Efendi'yi maden emînliği görevine atadığında bu itibar elbisesini giydirdi. H. 1195 (M. 1780-1781) senesinde verilen samur hil'at

¹⁰⁶ Bilgin Aydın-İsmail E. Erünsal, "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar), *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*, Ed. Fuat Aydın-Mahmut Zengin-Kübra Cevherli-Yunus Kaymaz, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 103, 109.

¹⁰⁷ BOA, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 4.

¹⁰⁸ Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, s. 117.

¹⁰⁹ Orlin Sabev, "Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları", *XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Osmanlı Tarihi-C*, c. IV-III. Kısım, 11-15 Eylül 2006 Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 1811.

¹¹⁰ Hedda Reindl-Kiel, seçkinlerin toplantılarda sadece yeme ve içme faaliyetleri içinde olmadıklarını, kitapları özellikle de şiir kitaplarını okuduklarını ifade etmektedir. Hedda Reindl-Kiel, "Osmanlı Yöneticileri, Lüks Tüketimi ve Hediyeleşme", *İSAM Konuşmaları*, haz. Seyfi Kenan, İstanbul 2013, s. 146.

¹¹¹ Betül İpşirli Argat, "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi-Toplum*, c. IV, ed. Arif Bilgin, İstanbul 2015, s. 230, 245-246.

¹¹² Mehmet Şeker, "Hil'at", *TDVİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 22; Filiz Karaca, "Hil'at", *TDVİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 25; Lale Görünür-Semra Ögel, "Osmanlı Kaftanları ile Entarilerinin Farkları ve Kullanışları", *İTÜ Dergisi/b, Sosyal Bilimler*, 3/1, 2006, s. 62-63; Nurhan Atasoy, "Kaftan", *TDVİA*, c. EK-1, Ankara 2020, s. 710.

daha sonraki senelerde de tekrarlanmış olmalıydı¹¹³. Giysilerinin en gözdeleri devlet görevlisi olduğunu simgeleyen 30 adet kaftanıydı. Kaftanı tamamlayacak ve bulunduğu mevkiini gösteren bir nevi kimliğinin teşhiri kavukları Horasanî¹¹⁴ ve Ankaravî olarak dört adetti¹¹⁵. Bu kavukların genel olarak sarı, neftî, kırmızı, yeşil ve güvez renklerdeki sandal ve bürüncük¹¹⁶ kumaşından pûşîdeleri (örtüleri) vardı. Bu dış giyim eşyalarının yanı sıra çeşitli renklerde samur, vaşak, karsak, kakum ve sincaptan yapılmış 43 adet kürkü ve bunların bazıları için sekiz adet kürk kabı bulunmaktaydı. Ev ve dış çevrede görünümü noktasında giyimine özen gösterdiğini ve bu sayede devleti temsil ettiğini düşündüğümüz Yeğen Mehmed Efendi entari, mintan, şalvar, biniş¹¹⁷, kerrâke¹¹⁸, ferâce¹¹⁹, cübbe, çakşır¹²⁰, gömlek, don, içlik ve yelekten oluşan giyim eşyalarını çok sayıdaki arakçın¹²¹, fes, barata¹²², kuşak ve kemer ile tamamlamaktaydı. Bu eşyalarına eldiven, çevre, destmâl¹²³ ve çorap da eşlik ederdi. Elbiselerinden bazıları çok kıymetli kumaşlardan yapılmıştı. Örneğin entarilerinden bir kısmı Hindkârî ve Halebkârî sevâyî¹²⁴ kumaşındandı. Daha çok üst sınıfın kullandığı bir kumaş türü olan sevâyîler¹²⁵ bu sarayda beyaz, sarı, mor, lacivert, yeşil, gül rengi, turuncu, samanî ve sincabî renklerinde takâ (sevâyî kumaş

¹¹³ Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri-1776-1794 Tarihli Maden Emîni Defteri*, s. 26; Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 58.

¹¹⁴ Horasanî kavuğu hâcegânlardan ileri gelenler kullanmaktadır. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 136-137.

¹¹⁵ Kavuk hakkında bk. Nebi Bozkurt, "Kavuk", *TDVİA*, C. 25, Ankara 2022, 71-72.

¹¹⁶ Ham ipekle az miktardaki keten ile dokunan yazlık ince bir kumaştır. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 54.

¹¹⁷ Özellikle ulemanın giydiği bir tür cübbedir. Ulemanın giydiği biniş ile avamın giydiği biniş arasında farklar bulunmakta olup ulemanın ki beden kısmı geniş, kol kısmı bol ve uzundur. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 45.

¹¹⁸ İlmiye mensuplarının giydiği ince softan yapılmış bir cübbedir. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 159.

¹¹⁹ Ulemanın giydiği çok geniş, kolları bol bir nevi biniştir. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 113.

¹²⁰ Erkeklerin iç donu üzerine giydikleri çeşitleri olan bir tür pantolondur. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 65.

¹²¹ Külâh ve kavuğun içinin ter ile kirlenmesinin önüne geçmek için bunların altına giyilen takkenin adıdır. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 19.

¹²² Çuhadan yapılan ucu kıvrık ve uzun külâhın adıdır. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 30.

¹²³ Elbezi anlamına gelip günlük hayatta üstte de tanışıl el-yüz-ayak yıkandıktan sonra kurulamak, ter silmek gibi gerekli olduğu hallerde kullanılmaktadır. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 94-95.

¹²⁴ İpekli bir kumaşın adı olan sevâyî altın ve gümüş tellerle de işlenebilmektedir. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 208.

¹²⁵ Sevgi Ağca Diker, *Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, s. 254.

topu¹²⁶) olarak bulunuyordu. Top olarak bulunanlar sadece sevâyî değildi. Çatârî/çitârî¹²⁷ kumaşlar da Halep ve Hindkârî olarak evdeki yerini almıştı. Muhtemeldir ki bunlar Yeğen Mehmed'in birini taltif etmek için kullanabileceği değerde kumaşlardı. Yine rızâyî ve keftî türlerindeki şâllar Yeğen Mehmed'in en çok kullandığı eşyalar arasındaydı. Mehmed Efendi'nin çeşitli ölçülerde Engürü şalileri¹²⁸ ile sarı, mavi, pembe şeritli renklerdeki ihrâmları da dikkati çekmekteydi. Ancak onun hepsinden ayrı ayakkabıları çok sayıdaydı. Zira dokuz çift mesti, 21 çift çizmesi, 26 çift pabucu bulunuyordu.

Yeğen Mehmed Efendi'nin bu değerli elbiselerini takı ile de süslediği ifade edilebilir. Yüksek devlet ricalinin elinde bulunan mücevher ve mücevherli eşyalar onların bulunduğu konumu güçlendirmekte ve ihtişamlarını artırmaktaydı¹²⁹. Mehmed Efendi'nin Georgi Grat saati, altın köstekleri, gümüş yüzük, gümüş kuşak da ihtişamına katkıda bulunan eşyalardan olsa gerektir. Ayrıca mercan tesbih, ucu simli değnek, gümüş çevgân ve bir İngilizkârî dürbünü de bazı günlerde yanına aldığı düşünülebilir. Bu değerli madenler yazı takımlarına da yansımıştır. Öyle ki gümüş divit ve kalemtırasına çok sayıda kalem ve İstanbul kâğıtları eşlik etmektedir. Vefatından sonra ceplerinden çıkan 10 adet İstanbul yarımılığı ile 310 para yanında taşıdığı para miktarını göstermektedir. Değerli madenlerden sorumlu olması sarayda simli ve gümüş veznelerin olmasını sağlamıştır. Bu eşyalar belli bir ihtişamı yansıtıyorsa da onun en büyük özelliklerinden biri düzenli bir adam olmasıdır. Nitekim pek çok eşyanın ya kesesi ya çıkısı ya da kutusu bulunmaktadır. Örneğin simli ve gümüş en'am keseleri, işlemeli akçe, duhân ve saat keseleri, İngilizkârî altın kakma çıkı, sırma işlemeli deri cüzdan, gümüş, sedef ve altın ile işlenmiş kutular bunun delili şeklindedir. Temizlik konusunda da oldukça dikkatli olduğu gözlenen Yeğen Mehmed'in abdest ve el havlularının yanında berber peşkirleri, peştemâl ve hamam gömlekleri bulunmaktadır. Berber takımlarından sedefli bir ayna, bağa tarak ve eğer başka bir işte kullanılmıyorsa simli bir makas gayet özenli bir Efendi'nin hayatını simgelemektedir.

¹²⁶ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 866.

¹²⁷ İpek ve pamuk ipliği karışımı ile dokunmuş sarı ve çubuklu kumaştır. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 83.

¹²⁸ Şal gibi olup keşmir keçisinin yününden dokunan ince ve makbul bir yünlü kumaştır. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 217.

¹²⁹ Padişah ve devlet adamlarının kullandıkları değerli giyim eşyalarıyla mücevherleri için bk. Cansu Ekinci, *Osmanlı Sarayında ve Osmanlı Ümerası Arasında Altın ve Mücevher Kullanımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, s. 7-53.

Sarayın en büyük özelliklerinden biri de çok sayıda mutfak eşyasına sahip olmasıdır. Bunlar ikram ve dolayısıyla statünün sofrası üzerinden yansıtılmasıyla ilişkilendirilebilir. Öyle ki mutfak eşyaları çok sayıdaki kişiye yöneliktir. Mor telli, hatâyî, Mardinkârî, üstüfe, Diyarbekirkârî sofraların yanı sıra yemek makrameleri ilk göze çarpanlardır. Taslar, tabaklar, su ibrikleri, su kâseleri, şerbet kâseleri, hoşaf kâseleri, kaşıklar, tepsiler, tencereler, tuzluklar ve havan mutfakta bulunan eşyaları oluşturuyordu. Bunların çoğunluğu bakırdı. Yine gümüş kullanılan su tası ile Kütahyakârî, Beçkârî, Hindkârî, fağfûrî tabaklar, uçları mercanlı, kehribar, sedefli kaşıklar sarayın ihtişamlı sofralarını donatmaktaydı. Bu eşyalardan başka iki adet bulunan iskemlenin birini Abdulvehhab Efendi satın almıştı ve kayda hoşaf iskemlesi olarak düşülmüştü¹³⁰. Demek oluyor ki hoşaf bu sarayda özel olarak servis edilmekteydi¹³¹. Servis edilen sadece hoşaf değildi. Nitekim Osmanlı saray kültüründe ve toplumunda misafirlere ikramda bulunmak önemli bir gelenektir. Özellikle sarayda bir ziyafetten sonra gülsuyu dökülür, şerbet ile kahve ikram edilir ve buhur yakılırdı¹³². Taşrada da durum farksızdır. Seyahatnamelerde Osmanlı toplumunda önemli bir sosyalleşme aracı olarak görülen kahve ve tütün, ticaret yaparken müşteriye, eve gelen misafire ikram edilenler arasındadır. Ancak bu tüketimin sunulacağı kaplar kişinin statü ve servetiyle ilgilidir¹³³. Yeğen Mehmed Efendi ifade edilen bütün ikramlıklara sahiptir. Özellikle kahve ve tütün eşyaları ev sahibinin tütün kullandığını ve kahve içtiğini göstermekteyse de bu ürünlerin servis edildiği takımların değerli madenlerden olması statüsünü sergilemedeki tercihini yansıtmaktadır. Nitekim evdeki nargile serileri, duhan çubuğu ve tablası gümüşten, duhan çubuklarının imameleri genellikle kehribardan oluşmaktadır. Nargilelerin tablası gümüş olduğu gibi duhancı maşası da aynı madendendir. Kahve için fincan zarfları, kahve ibriği, kahve tepsisi ve kahve süzğüsü gümüş olmakla birlikte kahve ibriklerinin çoğu bakırdır. Fincanlar Beçkârî, fağfuri ve minâkârî çiçekli, fincan zarfları minâkârî resimli olanlar haricinde altın ve gümüş olarak tercih edilmiştir. Fincanlar için kutunun yanı sıra atlas fincan örtüsü de fincanları muhafazada kullanılan eşyalardandır. Bu sarayda ikram edilenler sadece bu iki ürün değildir. Beçkârî şerbet fincanı, bakır şerbet ibriği ve şerbet kâselerine bakılacak olursa

¹³⁰ BOA, D. BŞM. MHF. d. 12892, s. 18.

¹³¹ Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, s. 117.

¹³² Serkan Gedük, "Osmanlı Saray Kültüründe Buhur ve Gülsuyu Geleneği", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-6*, İstanbul 2013, s. 217.

¹³³ Ebru Fatma Fındık, "Ay Işığında Tütün Seremonisi-Osmanlı Kırsalında Tütün Kullanımının Kanıtları: Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları Lüle ve Nargile Buluntuları", *CEDRUS*, c. IV, 2016, s. 385-386.

misafirlere şerbetler de sunulmaktadır. Nitekim Osmanlı toplumunun en önemli içeceklerinden biri olmakla seyyahların dikkatini çeken şerbetler, hem gündelik hayatta hem de seçkin sofralarda serinletici özelliği ile tercih edilmiştir¹³⁴. Diğer taraftan bu dönemde çok fazla kişide olduğu gözlemlenmeyen bir teneke çay ve çay servisinde kullanılan bakır bir ibrik sarayın en nadir eşyalarından biri olarak kabul edilmelidir¹³⁵. Çayın Osmanlı'daki serüveni her ne kadar 16. yüzyıla indirilmişse de İstanbul ve taşradaki çay ile ilgili bilgiler Evliya Çelebi'den öğrenilmektedir. 17. yüzyılda aktarlarda şifa niyetine satıldığı sonraki yüzyılda Osmanlı sarayına şerbetlere hoş koku verdiği için alındığı düşünülen çay¹³⁶, Osmanlı toplumunda yaygın olarak kullanılan bir içecek değildir. Ancak Evliya Çelebi'nin bir Bitlisli Kürt Beyi'nin evinde çay ikram edildiğini ifade etmesi İstanbul dışında da çayın bilindiğini göstermektedir. 18. yüzyılda daha çok hastalıkları iyileştirici özelliği nedeniyle belli bir kesim tarafından kullanılan çayın, toplumda keyif verici bir madde olarak yaygınlaşması sonraki yüzyıldan itibaren zenginlerin ikramlarıyla başlayacaktır¹³⁷. Şu halde Yeğen Mehmed Efendi'nin çayı hastalıklara karşı bir tedavi yöntemi olarak veyahut şerbetlere aroma vermesi için kullandığı düşünülebilir. Eğer öyle değil de bir mecliste sohbet aracı olarak ikram ediliyorsa Yeğen Mehmed'in *rafine*¹³⁸ zevklerinden birini bu içeceğin oluşturduğu ifade edilebilir. Bu ikramlıklardan sonra bu düzenli ve özenli Efendi'nin, misafirlerine güzel koku da servis ettiği yaldızlı ve gümüş gülabdan ile buhurdanlarından anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra kadınların güzel koku için kullandıkları¹³⁹ tensûhlar¹⁴⁰ Yeğen Mehmed Efendi'nin tercih ettiği ürünler arasındadır.

Muhallefâtın bir kısmı da sarayda kullandığı sergi, yatak takımı ve aydınlatmaya yöneliktir. Farklı kurumlarda eminlik yapmış kişilerin muhallefâtlarına dayalı olarak yapılan bir çalışmada eminlerin mefruşat türü eşyalarının yeni ve çok çeşitte olduğu, lüks eşyalar kullandıkları, metal eşyalarda altın ve gümüş kullanımının diğer kişilere

¹³⁴ Priscilla Mary Işın, *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 21; Arif Bilgin, "Osmanlı Kültüründe Şerbet", *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2020, s. 51, 54.

¹³⁵ Diyarbakirli zenginlerin evinde "çaydan" adı verilen eşya bulunmaktadır. Gürhan-Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf-Diyarbakirli Zenginler (1750-1800)*, s. 160. Çaydan muhtemelen çay servisinde kullanılan bir kaptır.

¹³⁶ Kemalettin Kuzucu, "Çay", *TDVİA*, c. EK-1, Ankara 2020, s. 285.

¹³⁷ Kemalettin Kuzucu, *Bin Yıllın Çayı-Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 48-72.

¹³⁸ Bilgin, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, s. 117.

¹³⁹ Gedük, "Osmanlı Saray Kültüründe Buhur ve Gülsuyu Geleneği", s. 130.

¹⁴⁰ Misk, gri anber, san sabır, gül suyu, gül yağı, inci tozu gibi maddelerle hazırlanan tensûh, kalıplarda genellikle yassı biçiminde yapılır ve üzerine "Maşallah" yazılırdı. M. Dohsson, *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, çev. Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser 3, 1980, s. 50.

nazaran fazla olduğu, ithal ve yerli eşyalara ulaşabildikleri ifade edilerek bunun sosyal statünün bir tezahürü olduğu söylenmektedir¹⁴¹. Eşyalar bazen statüyü sergiledikleri gibi bazen de Diyarbekirli zenginlerde olduğu gibi ev dekoruna özen göstermenin amacı statü elde etmektir¹⁴². Yeğen Mehmed'in ev dekoru diğer eminlerle paralellik göstermektedir. Nitekim maden emîni statüsünü temsil eden değerli sergi ve oturma grubuna sahipti. Keban sarayında çeşitli boyutlarda dört kalıçe varsa da otuzdan fazla kilim sergi olarak kullanılmıştı. Evdeki en gösterişli eşyası sanıyoruz ki kuyruklu kaplan postlarıyla nerede kullanıldığı tam anlaşılamayan bir geyik derisiydi. Mardinkârî, Uşakkârî, Banyaluka seccadeleri, çok sayıda yastığın yanı sıra mak'ad, minder, şilteler, cacimler ve perdeler bu konutun genel mefruşatını oluşturuyordu. Yine sandık, çekmece, hurç ve garârlar çeşitli eşyaların saklanması, düzenlenmesinde kullanılmaktaydı. Konutun yatak takımları bürüncük cibinlik, çarşaf, Hindkârî, Halep sevâyîsi, Lehkârî yorganlar, yorgan yüzleri, baş yastıklarından ibaretti. Büyük bir çalar saatin olduğu sarayın ısıtılmasında kırmızı bakır bir mangaldan yararlanılmakta, aydınlatılmasında büyüklü küçüklü şamdanlar ve büyük bakır fener kullanılmaktaydı. Gümüş, bakır ve maden şamdanlar için tepsiler, gümüş kabaralı mum sofraları, mumların kesilmesi için makaslar bulunmaktaydı.

Yeğen Mehmed Efendi konumunu sarayda kullandığı eşyaların dışında binit takımları ve hayvanlarıyla dışarıda da sergiliyordu. Nitekim Osmanlı Devleti'nde bir teşrifat kuralı olarak devlet adamlarının mevkilerini yansıtan elbiselerinin statülerine uygun olması gibi atlarının da kuşama özenli olmak zorundaydı¹⁴³. Yeğen Mehmed Efendi'nin de atlarını süslediği binit takımları gayet özenliydi. Zira atın üzerine örttüğü haşe ve kesmeleri yünlü dokumaların dışında sahibini daha görünür kılan ipekli dokumalardan olup atlas ve kemhâdandı¹⁴⁴. Ayrıca padişahların törenlerde atının üzerine atılan kaplan postu¹⁴⁵, haşe olarak Yeğen Mehmed Efendi'de de vardı. Gümüş yıldız kabaralı bu örtülerden başka aynı özen eyerlerine de yansımıştı. Yıldızlı simli, kadifeli gümüş güllü eyerlere sahipti. Raht, başlık, rişme, dizgin ve

¹⁴¹ Muhammed Emin Gürsoy, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Bürokrasisinde Görev Yapmış Bazı Emin Ağaların Muhallefatları Üzerinden Bir Değerlendirme", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS)*, IV/2, 2019, s. 42.

¹⁴² Gürhan-Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf-Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*, s. 162.

¹⁴³ Emine Dengeç, *Osmanlı Sarayında At*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, İstanbul 2020, s. 215.

¹⁴⁴ Dengeç, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", s. 6.

¹⁴⁵ Dengeç, *Osmanlı Sarayında At*, s. 230.

ligâmlar¹⁴⁶ yaldızlı bir paçalı sîm borolu kullâbdânlı güvez saçaklı enselikli hasır üzengi raht ma'ahû başlık ve rişme ve dizgin ve ligâm-ı müsta'mel-i kebîr¹⁴⁷ gibi açıklamalarla genellikle birlikte yazılmıştı. Bunların yanı sıra yaldızlı gümüş rikâbları (üzengi) ve onunla birlikte kaydedilmiş düvâlleri (üzengi kayışı) de bulunuyordu. Bu takımlar çok değerliydi. Örneğin Abdulvehhab Efendi 361,5 kuruşa *turuncu saçaklı yaldızlı müsta'mel kemer ma'a başlık ve rişme* satın almıştı¹⁴⁸. Bunlardan başka Yeğen Mehmed Efendi atın sağ tarafına asılan, bu şekilde bir av sırasında avcı kuşları çağırılmasında kullanılan ya da askerin toplanmasını, düşmanın korkmasını sağlayan alt tarafına vurulduğunda ses çıkaran tabl-bâz da denen küçük bir davula sahipti¹⁴⁹. Yeğen Mehmed Efendi'nin bu takımları kullanabileceği çok sayıda binek hayvanı vardı¹⁵⁰. Keban'da 15 atı bulunan Mehmed Efendi'nin hayvanlarından bazıları hediyeydi. Hediyeleşmek bir devlet geleneğiydi ve padişaha devlet adamları tarafından önemli günlerde (nevrüz, bayram, düğün, cülus, sünnet) sunulan hediyelerin başında at ve binit takımları gelmekteydi¹⁵¹. Bu hediyeleşme geleneği taşrada da devam etmiş Yeğen Mehmed Efendi'ye Harput Alaybeyi Hüseyin Ağa'dan bir al at, Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşısı el-Hâc Halil Ağa'dan bir doru at ve Ulus aşiretinden bir siyah katır hediye edilmişti. Ancak bu hayvanlar muhallefât defterinde yer alsalar da ölmüş oldukları bildirilmişti¹⁵². Yine Yeğen Mehmed Efendi'nin aleti ile beraber tahtrevânı¹⁵³ ve bunu taşımak için iki katırı vardı. Tahtrevân örtüsü, semer örtüleri ile katırların semerleri bulunmaktaydı. Keban'daki katırları 51'di ve bunların semerlerinden 10

¹⁴⁶ Bu binit takımlarından raht atın göğüs kısmına takılan süs eşyasıdır. Raht ve başlık atın genellikle metal aksanlarından olup başlık atın kafasına geçirilmektedir. Raht; başlık, şaşak, alın, boğaz, sinebend ve göbek kayışı gibi unsurlardan olmaktadır. Zincirden gem, yular zinciri gibi anlamları olan rişme, sürücünün atı istediği yere yönlendirmesini sağlayan yulardır. Ligâm (licam) ise atı idare etmekte ve yönlendirmekte kullanılan dizgine verilen isimdir. Dineç, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", s. 12; sayılan takımlar ve bunların dışındaki eyer takımları için bk. Fatih Özdemir, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire (Has Ahûr) Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 347 vd.

¹⁴⁷ BOA, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 6.

¹⁴⁸ BOA, D. BŞM. MHF.d. 12894, s. 12.

¹⁴⁹ Tabl-bâz için bk. Özdemir, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire (Has Ahûr) Teşkilatı*, s. 362.

¹⁵⁰ Hayvanları için bk. BOA, D. BŞM. MHF.d. 12892, s. 14.

¹⁵¹ Detaylı bilgi için bk. Emine Dineç, "Osmanlı Hazinelelerinden Bir Fon: Raht Hazinesi", *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri- 1*, 24-25 Haziran 2010 Elazığ, ed. Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Elazığ 2013, s. 218-219; A. Çağrı Başkurt, "Pâdişahlara Hediye Edilen Atlar ve Raht Takımları", *Z Kültür Sanat Şehir Mevsimlik Tematik Dergi*, 2018/3, s. 294-299.

¹⁵² BOA, D. BŞM. MHF. 69/60.

¹⁵³ Çeşitli hayvanların ya da insan omzunun üzerinde taşınan tekerleksiz taşıt. Ela Taş-Aslıhan Erdoğan, "Osmanlı Minyatürlerinde Sefer Vasıtaları (16.-18. Yüzyıllar)", *Art-Sanat*, 16, 2021, s. 542.

adedi tamir edilecek durumdayken diğerleri kullanıma hazırды. Toplam katır sayısı Ergani'dekilerle birlikte 61'di. Keban'daki diğer hayvanları üç beygir, iki sakka katırı ve iki değirmen katırıydı. Bu binit ve koşum takımlarının yanı sıra Mehmed Efendi silah açısından da zengin bir içeriğe sahipti. Özellikle kabzası şirmâhi¹⁵⁴ ile yaldızlı simli gaddareleri¹⁵⁵ ön plandaydı. Piştov ve tüfekte bu zenginlik devam etmişti. Yaldızlı simli İngilizkârî, Venedikkârî, Arnavudkârî ve Lipkakârî piştovlarının dışında Venedik, Macar ve Taşlıca filintaları¹⁵⁶, şeşhane, Taşlıca kaval, Karahisar kaval türlerinde tüfekleri bulunuyordu. Horasan, Şamkârî ve na'l-para türlerindeki kılıçları, topuz, topuzluk, hançer, palaska, fişeklik ile çakı diğer silah ve takımlarını oluşturuordu.

Mehmed Efendi'nin çeşitli yolculuklarında kullandığı çadırları da bulunmaktaydı. Bunların varlık sebebi Halep'ten gelirken, Keban'dan giderken veyahut yeni maden ocağının açılması esnasında konaklama ihtiyacından ileri gelmiş olabilir. Nitekim bir maden çalıştırılmak istendiğinde burası hemen yerleşime açılıyordu ve madencilerin ihtiyaçlarını giderebilecek yapı topluluğu inşa ediliyordu. Elbette bunların olabilmesi madende yeterli cevher bulunup bulunmaması ya da cevherin yeteri kalitede olup olmaması ile ilgiliydi¹⁵⁷. Bu cümleden olmak üzere Yeğen Mehmed Efendi, yerinde bir maden ocağını görmek istediğinde veyahut yolculuklarında divân çergesi¹⁵⁸, 11 hazineli¹⁵⁹ yatak haymesi¹⁶⁰, bir adet haman

¹⁵⁴Küçük bir cins balina olup dişleri işlendiğinde çatal, kaşık, bıçak sapı olarak kullanılmaktadır. <http://www.lugatim.com/s/%C5%9Firmahi>. Erişim tarihi: 01.11.2022.

¹⁵⁵ Pala ile hançer arasında, namlusu geniş, kabzası hançer kabzası gibi, kısa düz ve balçaksız olup hem kılıç ve hem de hançer türünden bir silahtır. Erdem Saka, *Sultanın Silahları 1520-1566*, Kitap Yurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2022, s. 143.

¹⁵⁶ Furuht defterinde "sım bilezikli Taşlıca filinta" olarak kaydedilmiştir. Bu defterde daha az özelliği ifade edilmiş olmasına rağmen muhallefât defterinde 1 adet olması dolayısıyla başka bir filintadan bahsedilmediği şüphe götürmemektedir. Bunlar çok değerli parçalardı. Zira üç aded sım bilezikli kundağı zernişân kakmalı Taşlıca filintası 16 kuruş 10 paraya, on bir aded sım bilezikli sım enselikli Venedik filintası 13 kuruşa alıcı bulmuştu. BOA, D.BŞM.MHF.d. 12894, s. 4.

¹⁵⁷ Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, s. 95-96.

¹⁵⁸ Hafif çadır anlamındadır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 353.

¹⁵⁹ Çadırın belli ölçülere sahip kanat bezleridir. Cenap Çürük, "Çadır", *TDVİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 163.

¹⁶⁰ Hayme sözlükte çadır anlamında olup genellikle bir direkli kullanılırdı. İki direkli ve iki kat bezli olanlarını ümera kullanırdı. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, s. 779. Yeğen Mehmed Efendi'nin haymelerinin kubbelerinin olduğuna bakılacak olursa bu haymeler "topak ev" şeklindeki çadırlardı. Nitekim çadırların bir bölümünü oluşturan üst örtüleri topak evde kubbe şeklindedir. Topak evlerin kolayca kurulumu yapılabilmekteydi. İstenildiğinde hareket ettirilebilen ve taban genişliği küçültülüp büyütülebilen bu çadırların yüksekliği 250-300 cm. taban açıları 300 ila 500 cm arasında değişen ölçülere sahipti. Bu ölçüler daha da genişletilebilen özellikteydi. Topak evin genel

haymesi, dört hazineli kenif haymesi, iki direkli kahve haymesi ile 16 adet hazineli çergeleri kullanabilirdi. Bu şekilde her türlü ihtiyacını çadırlara verilen özel isimlere bakıldığına arazide de karşılıyordu.

Sonuç

Keban ve Ergani madenlerinin hem sivil hem askerî hem de malî açıdan değerli olması iki madenin de üst seviyede çalıştırılmasını gerektirdiği gibi devletin de ilgisinin eksilmemesine neden oldu. Bu bağlamda çeşitli yöntemler geliştirilerek bazen ayrı ayrı bazen tek eminler aracılığı ile idare edildi. Yeğen Mehmed Efendi her iki madenin Ma'âdin-i Hümâyûn adı altında birleştirildiği tarihten sonra 1778'de ve 1780-1783 yılları arasında iki defa maden emini oldu. Maden eminlerinin bölgede hâkimiyetlerini artırıcı *istiklal* üzere yönetme yetkisini Yeğen Mehmed Efendi de kullandı. İşleri sırasında yeni madenler açma gayreti içinde olan emin, kendisine verilen sermayenin bir kısmını buraya harcadı, bir kısmını madencilere verdi. Maden sermayesinin toplanması halledilmesi gereken bir sorun olarak eminlerin faaliyetleri içinde yer aldı. Yeğen Mehmed Efendi eski eminlerden kalma sermayeyi toplarken sıkıntı yaşadığı gibi, sermayeyi ödemeyenlerin mallarının müsâdere edilmesini de devletten istedi. Maden eminlerinin faaliyetlerinin hepsi birlikte düşünüldüğünde çok geniş bir çevreyi ve ilişki ağını ortaya çıkarmaktadır. Bu ağın tam ortasında yer alan eminler görev yaptıkları bölgede Osmanlı Devleti'ni temsil ederlerdi ve bölgesel hâkimiyet kurmada imaj önemliydi. Bu durum atandıkları yerde saygı duyulmalarını ve aynı zamanda kudretlerinin artmasına katkı yapan payelerine de yansırı. Örneğin Abdulvehhab Efendi'ye böyle bir kaygı nedeniyle masraf-ı şehriyârî payesinin verilmesi istenmişti. Her ne kadar paye önemliyse de temsil ve idare kabiliyeti maden eminlerinin bölgede hâkimiyetlerini artırıcı bir etki yapmaktaydı. Bu suretle eski eminlerin alacaklarını toplayabilirler, maden üretimini artırmak için yatırım yapmada ya da malzemelerin tedarikinde çevrelerinden destek görebilirlerdi. Keban ve Ergani madenleri bölgesinde aşiretlerin kendi aralarında ya da askerî sınıftan olanlarla girdikleri mücadele/kavga ancak güçlü bir eminin altından kalkabileceği durumlara gelebilmekteydi. Bu bağlamda Yeğen Mehmed Efendi değerlendirildiğinde iş hayatında gösterdiği performansla kudretli bir emin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak maden eminliği süresinde Darphâne-i Âmire'ye yüklü bir borcu birikmiş, bu borç mallarının müsâdere edilmesini gerektirmişti. Bu suretle hazırlanan muhallefât defterinde alacak, bakır hesabı ve maden emininin

özellikleri için bk. Taciser Onuk, *Osmanlı Çadır Sanatı (XVII-XIX. yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 22-27; Çürük, "Çadır", s. 163.

kullandığı eşyalar ortaya çıkmıştır. Bu eşyalar gündelik hayatın kendisinde olamayacak kadar gösterişlidir. Yeğen Mehmed Efendi'nin ise bu eşyaları gösteriş nedeniyle elinde tutmadığı, devleti temsil ederken gücü yansıtmak için yararlandığı düşünülmektedir. Zira bu değerli eşyalardan bazılarının işaret ettiğine göre saray çok sayıda konuğu ağırlandırmaktadır. Ayrıca hem giyim eşyalarındaki değerli parçalar hem de atları ve silahlarıyla heybet içindedir. Öyle ki kaftanları ve kürklerinin yanı sıra gümüş ve yıldızlarla süslenmiş eyer takımları ile silahları çok sayıdadır. Özellikle eyer takımlarının bir kısmının yeni alıcısının Abdulvehhab Efendi olduğu bilindiğine göre gücü temsil eden eşyalar yeni emine devredilmiştir. Böylelikle maden emînlerinin atamalarında aranan “gösterişli” olma özelliği eminden emine aktarılmıştır. Sonuç olarak Yeğen Mehmed Efendi'nin, elindeki maden sermayesini kullanırken girişimci, saraydaki ihtişamla devleti temsil kabiliyeti yüksek, bir o kadar düzenli bir yönetici olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA);*
 Ali Emiri Sultan Abdülhamid I (AE.SABH.I.) 315/21192, 315/21169; 315/21177; 144/9711;
 343/23940.
 Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Muhallefat Halifeligi (D.BŞM. MHF.) 71/14; 69/60; 73/46;
 64/41.
 Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Muhallefat Kalemî Defterleri (D. BŞM. MHF.d.) 12892; 12894;
 12895.
 Cevdet Darphane (C.DRB.) 36/1763; 45/2238; 48/2389; 48/2394; 15/747; 23/1127; 42/2079;
 64/3156; 65/3238; 65/3277; 57/2812.
 Cevdet Maliye (C.ML.) 88/4027.
 Topkapı Sarayı Arşivi Evrakı (TS.MA.e.) 4/22; 803/43.

Diğer Kaynaklar

- Ağca Diker, Sevgi, *Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021.
 Alanoğlu, Murat, “18. Yüzyılda HayırsERVER Bir Osmanlı Veziri: Hâfız Mustafa Paşa'nın
 Elazığ ve Malatya Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, 48, 2017, s. 123-135.
 Alanoğlu, Murat, “Arapgir Hâfiziye (İspanakçı) Medreseleri ve Kütüphânesi”, *Tarih ve
 Gelecek Dergisi*, 3/3, Aralık 2017, 27-45.
 Alanoğlu, Murat, *Erken Modern Dönem Osmanlı Taşrasında Farklılıkların Yönetimi-Palu
 Hükümeti (1515-1850)*, Sonçağ Akademi, Ankara 2022.
 Aslan, Ali, “Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi II”, *Belgelerle
 Türk Tarihi Dergisi*, S. 47, 1989, s. 64-66.
 Atasoy, Nurhan, “Kaftan”, *TDVİA*, c. EK-1, Ankara 2020, s. 709-710.
 Aydemir, Hilal, *Harput ve Mamuretülaziz Vakfiyeleri Envanteri*, Yayımlanmamış Yüksek
 Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
 Ankara 2019.
 Aydın-Erünsal, Bilgin-İsmail E., “Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin
 Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar), *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve
 Finans*, ed. Fuat Aydın-Mahmut Zengin-Kübra Cevherli-Yunus Kaymaz, Mahya
 Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 93-120.
 Barkan, Ömer Lütfi, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”,
Belgeler, III/5-6, 1966, s. 1-479.

- Başkurt, A. Çağrı, “Pâdişahlara Hediye Edilen Atlar ve Raht Takımları”, *Z Kültür Sanat Şehir Mevsimlik Tematik Dergi*, 2018/3, s. 294-299.
- Beşirli, Mehmet, “Tokat Bakır Kalhânesi’nde Tasfiye İşlemleri ve İstanbul’a Sevkiyat (1793-1840)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX/1, 2004, s. 9-39.
- Beydilli, Kemal, “Yûsuf Ziyâ Paşa”, *TDVİA*, c. 44, s. 34-37.
- Bilgin, Arif, “Osmanlı Kültüründe Şerbet”, *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2020, s. 50-57.
- Bilgin, Sabit, *Osmanlı Döneminde (1725-1920) Keban Madeni Eminleri ve Keban Kaymakamları*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2014.
- Bozkurt, Fatih, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22, 2013, s. 193-229.
- Bozkurt, Nebi, “Kavuk”, *TDVİA*, c. 25, Ankara 2022, s. 71-72.
- Bölkübaşı, Ömerül Faruk, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Cezar, Yavuz, “Bir Âyanın Muhallefâtı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Belleten*, XLI/161, 1977, s. 41-78.
- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/1, Ankara 1943, s. 117-126.
- Çakar, Enver, “19. Yüzyılda Keban: Demografik Yapı ve Meslekler”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)*, 6/11, 2019, s. 1-31.
- Çelik, Kürşat, “Hafız Mustafa Paşa Vakfiyesi”, *Turkish Studies*, 9/4, 2014, s. 1261-1272.
- Çelik, Kürşat, “Harputlu Bir Âyan: Çötelizâde Hacı Mehmed Efendi”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)*, 7/14, 2020, s. 95-110.
- Çürük, Cenap, “Çadır”, *TDVİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 162-164.
- Dingeç, Emine, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 12, S. 20, 2011/1, s. 1-20.
- Dingeç, Emine, “Osmanlı Hazinelelerinden Bir Fon: Raht Hazinesi”, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri- 1*, 24-25 Haziran 2010 Elazığ, ed. Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Elazığ 2013, s. 213-230.
- Dingeç, Emine, *Osmanlı Sarayında At*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, İstanbul 2020.
- Dohsson, M., *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, çev. Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser 3, 1980.
- Ekinci, Cansu, *Osmanlı Sarayında ve Osmanlı Ümerası Arasında Altın ve Mücevher Kullanımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019.

- Ertuğ, Zeynep Tarım, “Saray”, *TDVİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 117-121.
- Fındık, Ebru Fatma, “Ay Işığında Tütün Seremonisi-Osmanlı Kırsalında Tütün Kullanımının Kanıtları: Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları Lüle ve Nargile Buluntuları”, *CEDRUS*, c. IV, 2016, s. 373-392.
- Gedük, Serkan, “Osmanlı Saray Kültüründe Buhur ve Gülsuyu Geleneği”, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-6*, İstanbul 2013, s. 124-141.
- Genç, Mehmet, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 266-293.
- Genç, Mehmet, “Mukataa”, *TDVİA*, c. 31, Ankara 2020, s. 129-132.
- Gökpinar, Bekir, “Şam Valisi Vezir Topal Yusuf Paşa'nın Muhallefâtı (1716)”, *SDÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 56, 2022, s. 130-150.
- Görünür-Ögel, Lale-Semra, “Osmanlı Kaftanları ile Entarilerinin Farkları ve Kullanışları”, *İTÜ Dergisi/b, Sosyal Bilimler*, 3/1, 2006, s. 59-68.
- Gürhan-Gürhan, Veysel-Nazife, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf-Diyarbakirli Zenginler (1750-1800)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2018.
- Gürsoy, Muhammed Emin; “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Bürokrasisinde Görev Yapmış Bazı Emin Ağaların Muhallefatları Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS)*, IV/2, 2019, s. 23-48.
- Güven, Melek Sarı, “Osmanlı Devleti'nde Madenler, Madencilik ve Madenlerin İşletilmesi” Konularında Yayınlanmış Türkçe Çalışmalar Bibliyografyası (1931-2019)”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 21, 2019, s. 341-360.
- <http://www.lugatim.com/s/%C5%9Firmahi>. Erişim tarihi: 01.11.2022.
- Işın, Priscilla Mary, *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- İnalçık, Halil, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtima'î Tarihi Kaynakları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, 1954, s. 51-75.
- İpşirli Argıt, Betül, “Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi-Toplum*, c. IV, ed. Arif Bilgin, İstanbul 2015, s. 230-246.
- İpşirli, Mehmet, “Hâcegân”, *TDVİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 430-431.
- Kallek, Cengiz, “Batman”, *TDVİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 199-200.
- Kallek, Cengiz, “Fetâvâ-yı Ali Efendi”, *TDVİA*, c. 12, İstanbul 1995, s. 438.
- Kançal-Ferrari, Nicole, “Türk-Osmanlı Saray Literatürü (12.-20. Yüzyıl)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13, 2009, s. 205-240.
- Karaca, Filiz, “Hil'at”, *TDVİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 25-27.

- Kılıç, Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, 10/10, Yıl: 1999, s. 119-137.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.
- Kul, Eyüp, “1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı”, *Bellekten*, 80/288, 2016, s. 395-410.
- Kul, Eyüp, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçitrın Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezareti, Lonik Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2019.
- Kuzucu, Kemalettin, “Çay”, *TDVİA*, c. EK-1, Ankara 2020, s. 285-287.
- Kuzucu, Kemalettin, *Bin Yılın Çayı-Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.
- Mehmet Şeker, “Hil'at”, *TDVİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 22-25.
- Murphey, Rhoads, “Mineral Exploitation in the Ottoman Empire”, *The Encyclopaedia of İslam*, vol: 5, Leiden 1986, s. 973-985.
- Neumann, Christoph K., “Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8/248, 2009, s. 7-47.
- Onuk, Taciser, *Osmanlı Çadır Sanatı (XVII-XIX. yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- Öcal, Yaşar, “Çaparzade (Çapanoğlu) Süleyman Bey'in İdaresindeki Maden İşletmeleri”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, c. I, 05-07 Mayıs 2016, ed. Kadir Özköse, Bozok Üniversite Yayınları, Yozgat 2016, s. 374-391.
- Öğün, Tuncay, “Müsâdere”, *TDVİA*, c. 32, İstanbul 2006, s. 67-68.
- Özcan, Tahsin, “Muhallefât”, *TDVİA*, c. 30, Ankara 2020, s. 405-406.
- Özdemir, Fatih, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire (Has Ahûr) Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- Özenç, Ali, *18. Yüzyıl Diyarbekir Şer'iyye Sicillerine Göre Din, Gelenek ve Törelerin Kavşığında Osmanlı Âmid Ailesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2016.
- Özkaya- Akyıldız, Yücel-Ali, “Muhassıl”, *TDVİA*, c. 31, Ankara 2020, s. 18-20.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Reindl-Kiel, Hedda, “Osmanlı Yöneticileri, Lüks Tüketimi ve Hediyeleşme”, *İSAM Konuşmaları*, haz. Seyfi Kenan, İstanbul 2013, s. 137-151.

- Sabev, Orlin, "Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları", *XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. IV, III. Kısım, Osmanlı Tarihi-C, 11-15 Eylül 2006, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 1809-1855.
- Sahillioğlu, Halil, "Emîn", *TDVİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 111-112.
- Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", *Ortadođu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı*, 1978, s. 1-37.
- Saka, Erdem, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakır Madenleri (1453-1789)", *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, 2/2, 2019, s. 223-238.
- Saka, Erdem, *Sultanın Silahları 1520-1566*, Kitap Yurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul 2022.
- Sansar, Neslihan, *Yusuf Ziya Paşa (Siyasi ve Askeri Faaliyetleri)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2019.
- Şafakcı, Hamit, *Bozkır'da Madencilik (1776-1839)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1989.
- Taş-Erdoğan, Ela-Aslıhan, "Osmanlı Minyatürlerinde Sefer Vasıtaları (16.-18. Yüzyıllar)", *Art-Sanat*, 16, 2021, s. 529-555.
- Telci, Cahit, "Osmanlı Devletinde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, 2007, s. 145-166.
- Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- Tızlak, Fahrettin, "Ma'adin-i Hümayun Emanetinin Osmanlı İdarî Düzenindeki Yeri (1775-1867)", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ayrı Basım)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 925-939.
- Tızlak, Fahrettin, "XVIII. Yüzyıl Sonu ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Harput Çevresinde Madencilik Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, c. 1, 23-25 Mayıs 2013, Elazığ 2013, s. 349-365.
- Tızlak, Fahrettin, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Palu'da Madencilik Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. II, 11-13 Ekim 2018 Elazığ, s. 69-88.
- Tomar, Cengiz, "Müsâdere", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 65-67.
- Tüzen, Adnan, "Gümüşhane Maden Emîni Sadullah Efendi'nin Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, 49, 2018, s. 85-111.

- Ünal, Mehmet Ali, “Osmanlı İmparatorluğunda Müsadere”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 49, 1987, s. 95-111.
- Ünal, Mehmet Ali, “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, 5-9 Eylül 1990, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.1071-1096.
- Yıldırım, Mehmet, “Yusuf Ziya Paşa'nın Tuzağına Düşen Şeyh Hasanlu Aşiretinden Kesilen Altmış Baş”, *Munzur Dersim Etnografya Dergisi*, S. 40, 2016, https://www.academia.edu/21957825/Yusuf_Ziya_Pa%C5%9Fan%C4%B1n_Tuz_a%C4%9F%C4%B1na_D%C3%BC%C5%9Fen_%C5%9Eeyh_Hasanlu_A%C5%9Firetinden_Kesilen_Altm%C4%B1%C5%9F_Ba%C5%9F.
- Yıldırım, Selda, *Yusuf Ziya Paşa'nın Hayatı ve Yaptırmış Olduğu Eserler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2018.
- Yıldırım-Aytaç Selda-İsmail, “Yusuf Ziya Paşa'nın Hayatı ve Keban'da Yaptırdığı Konak Hamamı”, *Vakıflar Dergisi*, 55, 2021, s. 157-170.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri-1776-1794 Tarihli Maden Emîni Defteri*, Dilek Matbaası, Sivas 1997.

İhsan Abidin Bey'in Bilgilerine Göre Erzincan, Dersim ve Elaziz Vilayetlerinde Ziraat

Selahattin Tozlu

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Çeviri
Geliş Tarihi	14.11.2022
Kabul Tarihi	27.12.2022
Yayın Tarihi	30.12.2022
Doi	10.52003/etut.2022.28

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 5, Aralık, 2022, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

Agriculture in Erzincan, Dersim, and Elaziz Provinces According to İhsan Abidin Bey's Knowledge

Selahattin Tozlu

Asst. Prof. Ataturk University, Kazım Karabekir Faculty of Education, Department of History Education

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Translation
Received Date	14.11.2022
Accepted Date	27.12.2022
Date Published	30.12.2022
Doi	10.52003/etut.2022.28

Atf-Citation: Selahattin Tozlu, "İhsan Abidin Bey'in Bilgilerine Göre Erzincan, Dersim ve Elaziz Vilayetlerinde Ziraat", *ETÜT*, Sayı: 5, Aralık 2022, s. 88-111.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 5, December 2022, Erzurum/TURKEY

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

İhsan Abidin Bey'in Bilgilerine Göre Erzincan, Dersim ve Elaziz Vilayetlerinde Ziraat Selahattin TOZLU

Öz

1882 doğumlu olup 1943 yılında vefat etmiş olan İhsan Abidin Bey, Baytar Mektebini bitirmiştir. İhsan Abidin, İktisat Vekâleti Müsteşarlığı yaptığı dönemde 1922-1927 yılları arasında Anadolu'daki gözlemlerine dayanan *Anadolu (Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti)*, isimli bir eser kaleme almıştır. Bu çalışmada bahsi geçen eserde yer alan Erzincan, Dersim ve Elaziz vilayetlerine ait bilgilerin bulunduğu kısım notlanarak aktarılmıştır. Burada bahsi geçen vilayetlerin coğrafi durumu, orman ve arazileri, ziraatı, ekim ve dikim işleri, hayvancılığı hakkında oldukça kıymetli bilgiler içerir. Çalışmaya ayrıca İhsan Abidin'in eserinin başka bir kısmında bu yörelerde yenilen bitkileri ele aldığı kısım da eklenmiştir. Sütten elde edilen ve bölgede çokça tüketilen ürünler bazı yörelerdeki bilgilerle mukayese edilerek incelenmiştir. İhsan Abidin Bey'in eserinde yer aldığı halde hakkında yeterli açıklama yapılmayan "*kurut*"un, Gümüşhane'nin Kocayokuş köyünde nasıl yapıldığına dair derleme de çalışmaya eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Dersim (Tunceli), Elaziz (Elazığ), Ziraat, Yenen Yaban Bitkileri, Kurut.

Agriculture in Erzincan, Dersim, and Elaziz Provinces According to İhsan Abidin Bey's Knowledge

Abstract

İhsan Abidin Bey, born in 1882 and died in 1943, graduated from Veterinary School. İhsan Abidin wrote a book called *Anadolu (Agriculture and Cultivation Situation)*, based on his observations in Anatolia between 1922 and 1927 when he was the Undersecretary of the Ministry of Economy. In this study, the part containing the information about the provinces of Erzincan, Dersim, and Elaziz in work mentioned above has been graded and transferred. The study contains valuable information about the provinces' geographical situation, forests and lands, agriculture, planting, and animal husbandry. In addition, the part in which İhsan Abidin deals with the edible plants in this region in another part of his work has also been added to the study. The products obtained from milk consumed widely in the region have been compared with the information in some regions. A compilation of how "*Kurut*" was made in the Kocayokuş village of Gümüşhane, for which there was no adequate explanation, although it was included in İhsan Abidin Bey's work, was also added to the study.

Keywords: Erzincan, Dersim (Tunceli), Elaziz (Elazığ), Agriculture, Edible Wild Plants, *Kurut*.

Sunuş

Kendi ifadesine göre; *İktisat Vekâleti Müsteşarı* olan İhsan Abidin Bey, 1922-1927 yılları arasında, bütün yıllık izinlerini Anadolu'yu dolaşarak geçirir ve Anadolu Ziraatı hakkında bilgi ve numuneler toplar. 1928 yılında basılan kitabı ile de bunları yayımlar. Bu kitabın birinci cildinde yer alan “*Giresun*” kısmı ile “*Türkiye Koyunları*”¹ kitabından çıkarılan bilgiler bazı eklerle evvelce tarafımızdan yayımlamıştı². Bu kitabın birinci cildinde yer alan “*Erzincan, Dersim ve Elaziz*” kısmı bu çalışmanın konusudur³. Çalışmaya ayrıca, İhsan Abidin Bey'in eserinin bir başka kısmında geçen ve bu bölgede yenilen bitkileri ele aldığı bölüm de ilave edilmiştir. İhsan Abidin'in bu bölümde adlarını yazarak kısa bilgiler verdiği bitkiler hakkında, sonuç kısmında bazı bilgiler sunulmuştur. Son olarak, bölgede çok tüketilen ve sevilen bir “*katık*” olan “*kurut*” ve “*kurutun yapımı*” hakkında Gümüşhane'nin Kocayokuş köyündeki yaptığımız derleme neticesinde elde edilen bilgiler ekte sunulmuştur.

Erzincan Vilayeti

Erzincan ve *Gümüşhane*'yi Orta Anadolu bölgesine bağlamak mümkündür. *Sivas* ile *Erzincan* aynı rakımdadır (1.200 metre). Ancak *Sivas*'ta meyve yetişmemesi hem yayla olması hem de kuzeyden gelen soğuk rüzgârlara açık bulunmasından dolayıdır. *Erzincan* ise, kuzeyindeki 3.000 rakımlı *Keşiş* ve *Sipikör Dağları* gibi büyük silsilelerle çevrilidir. Her meyve yetişir.

Erzincan, *Elaziz* ve *Malatya*'nın iklimi birbirine yakındır. Ancak bazı özellikleri vardır. *Erzincan* 1.190 rakımlıdır. Etrafı dağlıktır. Doğusunda *Mercan* ve *Cibice Boğazları*, batısında *Çardaklı*; güney batıda *Kemah*, kuzeyde *Vasgirt* ve *Serçe Boğazları* vardır. Kuzey rüzgârlarına maruz kalır. Batı rüzgârları rutubetlidir. Güney rüzgârları yazın kasırga meydana getirir. Ağustosta nadiren rüzgâr eser. Ekinleri bozar, buna “*sam vurdu*” derler. *Pülümür* ve *Kuruçay*⁴ gibi açık ve yüksek yerler hariç olmak üzere, diğer yerlerde dört mevsim vaktinde yaşanır. Sıcaklık yazın ağustos ayında 31 derece, kışın sıfırın altında üç dört derece olur.

¹ İhsan Abidin, *Türkiye Koyun Yetiştirilmesi ve Irkları, Yapağıcılık İlimi*, İstanbul, Vatan Matbaası 1340.

² Selahattin Tozlu, “İhsan Abidin'in Gözlemlerine Göre Giresun Vilayetinde Ziraat (1922-1927)”, *ETÜT*, 2 (Haziran 2021), s. 92-104.

³ İhsan Abidin, *Anadolu (Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti)*, I, İstanbul 1928, s. 290-291'de *Erzincan*; s. 292-297'de *Dersim* (Tunceli); s. 298-302'de *Elaziz* (Elazığ).

⁴ *Kuruçay*, şimdi *Erzincan* ilinin *İliç* ilçesinin eski adıdır. Osmanlılar zamanında *Gercanis* (Refahiye) ilçesine bağlı bazı köyler de *Kuruçay*'a bağlı idi.

Erzincan’da Anadolu’nun meşhur “kırk ikinci yağmurları” vardır.

⁵ BOA, HRT. h, 2519.

Ormanlar

Gölan ve *Kızıldağ* ormanları bulunur ve 120 kilometrelik bir sahadır. *Pülümür*'de de meşe vardır.

Arazi

Vilayetin ekilebilir arazisinin altıda biri ekilidir. Ekili arazi miktarı 180.000-200.000 dönümdür. Ziraatin üçte ikisi buğdaydır. Bağ ve bahçelik çoktur. Yaylalar killi, kumlu ve kireçlidir. *Fırat Nehri* mıntkası killi, kireçli ve humusludur.

Ziraat Mevsimi

Sonbaharda eylül, ekim ve kasım; ilkbaharda şubattan nisan ayına kadar sürer. Yağmur ve kar, aralıktan nisan başına kadar yağar. Birçok sene aralık ayına kadar yağmaz. Yapraklar bile dökülmez.

Merkez Kazada (Erzincan) Ekim Dikim

55.000 dönüm "*buğday*" (buğdaylar ilkbaharda "*kızıl kılçık*" ve "*kara kılçık*"), 25.000 dönüm "*arpa*" (arpalar ilkbaharda "*kısa saplı*", "*beyaz arpa*" ve "*adi arpa*"), 4.000 dönüm "*fasulye*" ve "*burçak*", 4.000 dönüm "*fiğ*", "*nohut*" ve "*bakla*" üretilir. "*Mısır*" ziraati yok gibidir, yalnızca bostan kenarlarına ekerler. (s. 290)

Bağlı Yerlerdeki Ekim Dikim

34.735 dönüm "*buğday*", 21.861 dönüm "*arpa*", 2.601 dönüm "*fiğ*", "*nohut*", "*fasulye*" ve "*burçak*" ekilidir.

"*Keten*" ekilir, bu da "*yağ üretimi*" içindir. "*Zeyrek yağı*", *Kars* tarafına ticari olarak sevk edilir⁶. "*Kenevir*" ziraati, Umumi Harpten önce geniş bir şekilde yapılır; "*urgan*", "*halat*" ve "*hayvan başlıkları*" imal edilirdi.

"*Hurü*" bostan kenarlarına ekilir. Yağından istifade edilir ki, buna "*gelineç*"⁷ derler.

"*Tütün*" az ekilir, ama iyi sonuçlar alınmıştır. "*Pamuk*" da az miktarda ekilir.

⁶ İhsan Abidin Bey'in sözünü ettiği "*zeyrek yağı*", aslında "*bezir yağı*" denilen yağdır ve bezirhanelerde ayırt edilir. Bu hususlarla birlikte bezir yağı, bezirhanenin şekli, işleyişi ve bezir yağının kullanıldığı yerlere ilişkin bk. Selahattin Tozlu-Ümit Kılıç, "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek", *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/4 (2011), s. 101-115.

⁷ Erzincanlıların "*gelineç*" dediği bitki, "*süpürge otu*" olarak bilinen bitkidir.

“*Yer fıstığı*” ekimi Umumi Harpten evvel yapılmış ve iyi neticeler vermiştir.

“*Pancar*” ekimi ihmal ediliyor. Vaktiyle iyi neticeler vermiştir. Önceleri hayvanlar için “*yarım şekerli şeker pancarı*” ekilmiş, “*şeker pancarı*” ayrıştırılınca 17-18 şeker maddesi elde edilmişti. Şimdi “*yarım şekerli pancar*” ekimi yapılıyor ve hayvanlara veriliyor. “*Şeker pancarından*” “*pekmez*” ve “*tatlı*” da yapılır.

Meyve Ağaçları

*Evliya Efendi*⁸, altmış (60) çeşit “*armut*” saymıştır. “*Elma*” ve “*erik*” de çok çeşitlidir. “*Kaysı*” ve “*zerdali*” boldur. “*Vişne*”, “*kiraz*” ve “*dut*” iyidir. “*Ceviz*”, “*fındık*”, “*şeftali*” ve “*fırenk üzümü*” vardır. “*Nar*” ve “*incir*” önceleri vardı, şimdi mahvolmuştur. “*Çilek*” nadirdir.

Yetiştirme

Vilayetin “*Başköy*”, *Pülümür Kazasında* büyük meralar ve otlaklar vardır. 2.000 “*at*” bu çayır ve meralarda yaşayabilir. “*Hara*” kurulmasına elverişli *Karakilise*, *Sultan Seydi*, *Deve Korusu*, *Sipahi Çayırı* ve *Pülümür*’ün *Danzik Nahiyesi* gibi yerler vardır.

Ehil Hayvanlar

“*Koyun*” ve “*keçi*” yetiştirilir. *Fırat*, *Çardaklı Vadisi*, *Refahiye*⁹ ve *Pülümür* taraflarında “*koyun*” çok iyidir. Buralardaki meralar mükemmeldir. “*Tulum peyniri*” yapılır. Muhaceretten dönüşten sonra “*tiftik keçisi*” yetiştirmesi de başlamıştır. (s.291)

⁸ Rahmetlik İhsan Abidin Bey’in işaret ettiği kişi, on yedinci yüzyılın ortalarında Erzurum Paşasının emrinde çalışan Evliya Çelebi’dir. Çelebi, Erzincan’da yetmiş çeşit sulu armut olduğunu ve bunların sicilde yazılı bulunduğunu, her tür hububatın bolca yetiştiğini anlattıktan sonra şunları yazar: “*Hatta bu şehri gezdiğimiz Kasım’dan sonra kırk gün geçmiş ve çok şiddetli kış gelmişti. Paşa’ya on yedi ayrı sulu armut hediye ettiler. Ve bir dağın başında yapraklarıyla gömülmüş olan üzüm getirdiler. Zerdalisi, armut kurusu, dut kurusunun beyazı ve sarısı ve moru ile siyah dutu meşhurdur. Çarşı pazarlarında dut kurusu satılır ve birçok yere götürülür. Dut pekmezinin her türlü süni baharat ile karıştırıp bundan bir kâse içenler can ve hayat bulur*” (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, yay. haz. Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 198).

⁹ *Refahiye*, ilk Osmanlı yazımlarından 1872 yılına kadar “*Gercanis*” adıyla kayıtlıdır. 1872 yılında adı değiştirilerek ilkin dönemin padişahının adına izafeten “*Azizabad*” konulmak istendi, ancak Şura-yı Devlette bu ad “*Refahiye*” yapıldı. *Refahiye Nahiyesi* ancak 1881 yılında kaza haline getirildi. *Refahiye* adı ve 19. yüzyılın ikinci yarısındaki genel durumu için bk. Hüseyin Bulut-Selahattin Tozlu, “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Refahiye Kazası*”, *Erzincan Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, X/2, 2008, s. 99-115.

Dersim

Dersim'de yalnızca hayvancılık vardır. Dağlık bir mınıktadır. Rakımı 2.000'dir. Yüzölçümü 5.768 kilometredir. *Munzur Suyu* vasıtasıyla *Doğu Dersim* ve *Batı Dersim* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Batı kısmını *Hozat*, *Çimişgezek*, *Çarsancak* ve *Ovacık*; doğu kısmını da *Mazgirt* ve *Nazimiye* kazaları oluşturur. *Çimişgezek kazasının* yarısıyla *Çarsancak kazasından* başka bütün kısımları tamamıyla denecek derecede sarp ve ormanlıktır.

Dersim'in *Ovacık Ovası'nın* uzunluğu on, eni dört saattir. İçerisinden *Munzur Suyu* geçer. Yetiştirilen hayvanlar büyükbaşdır, buradaki büyükbaşlar *Elaziz* büyükbaş hayvanlarından daha ağırdır. Buranın büyükbaşları 80 kıyye kadar gelir. *Dersim*'de "karakeçi" fazladır. *Murat Nehri* sahillerinde *Şavak Aşireti'nde*¹⁰ ve bazı yerlerde tüyleri beyaz ve uzun, fakat eti sert olan, 15-30 kiloluk keçiler vardır. Sütlerinden "peynir" yapılıp civara ihraç edilir.

Dersim'de koyunculuk da mevcuttur. "Mor koyun" azdır, esas "akkaraman koyun" cinsinden oluşur. "Katur" yetiştirmesi ileridir.

Mayıs ayının on beşinde ziraat başlar ve Ağustos'un on beşinde hasat yapılır. "Dari", "buğday" ve "arpa" ekerler. Lakin "buğday" ve "arpa" ziraati azdır. "Buğday" ve "arpa" ziraatinin azlığına sebep olarak *Dersimliler*, bu iki hububata dadanan "kıml" dedikleri böceklerin, olgunlaşmış ekin tanelerini tahrip etmesini gösterirler. "Dari" sulu yerlerde ekilir.

Dersim'de "kudret helvası" pek çoktur.

¹⁰ *Şavak Aşireti* büyük oranda Palu ve civarının aşiretidir. Yaylak için daha Akkoyunlular zamanında muhtelif otlaklara çıkarlardı ki, başlıca otlakları Erzurum'un Palandöken Yaylakları idi. Osmanlılar ve Cumhuriyet zamanında da süren bu gelenek, eşkıyalık sebebiyle uzun zamandır kesintiye uğramış olsa da son yıllarda yeniden başlamıştır. Şavak aşireti hakkında bk. Muhtar Kutlu, *Şavaklı Türkmenlerde Göçer Hayvancılık*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

Fotoğraf 1: Dersim’de Kışın Yük ve Eşya Taşınan Kızakla¹¹

İklim

Kış müddeti 7-8 ay kadar sürer. Bununla birlikte kuzey tarafları *Munzur Dağları* ile çevrili olduğundan, çoğu yerleri şimal (kuzey) rüzgârlarına karşı muhafaza altındadır. Kış mevsiminde çok kar yağmasına rağmen, havası güzel ve sağlamdır. İklim olarak *Erzurum*’u andırır; *Harput*, *Erzincan* ve *Malatya*’ya benzemez.

Dersim Aşiretleri

Dersim’de ziraatten çok hayvancılık yapılır. Gelecekte de, *Dersim* coğrafyasının zarureti dolayısıyla hayvancılık gelişecektir. Bu itibarla hayvan miktarını göstermek için aşiretleri kaydediyorum.

¹¹ *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri.*

Dersim’de muhtelif aşiretler vardır. Aşiret halkı köylerde birer katlı taş binalarda ikamet eder. Köyler ekseriyetle dağınıktır. Evleri birbirinden uzak, üçü beşi bir arada olmak üzere, bir dağ sırtındadır. Köyler genellikle yüksek yerlerde kurulmuştur. (s. 292)

Aşiretlerin Adları ve Hayvan Miktarları

Şadili Aşireti

Bunlar tamamen yerleşiktir. Kışlak ve yaylaları yoktur. Nüfusları 250 kadardır. Hayvanları 100 sığır, 400 koyun, 100 keçi ve 20 eşekten ibarettir.

***Hormek Aşireti*¹²**

Bunların da tamamı yerleşiktir ve yaylada dururlar. Bazı seneler *Kiği*’nin *Sepet Dağı*’na çıkarlar. Nüfusları 500 kişidir. 300 sığır, 400 koyun, 500 keçi, 7 at, 10 katır ve 20 eşekleri vardır.

Karsan Aşireti

Tamamı yerleşiktir. Yazın kendilerine yakın yaylaklara giderler. Nüfusları 900’dür. 6 at, 500 sığır, 100 koyun 1.000 keçi, 4 katır ve 30 eşekleri vardır.

Şeyh Mehmedan Aşireti

Tamamı yerleşiktir. Nüfusları 500’dür. 200 sığır, 100 koyun, 300 keçi ve 3 atları vardır.

Haydaranlı Aşireti

Kışlak ve yaylakları *Haydaran Dağlarıdır*. Nüfusları 1.000’dir. 500 sığır, 200 koyun, 2000 keçi, 7 at, 10 katır ve 50 eşekleri vardır.

Artilli Aşireti

Yerleşiktirler. *Mahmudan*, *Abbasan* ve *Ferhan (Ferhadan)* adlarıyla üç kabileden oluşur. Nüfusları 3.500’dür. 1.000 sığır, 150 koyun, 2.000 keçi, 10 at, 5 katır ve 60 eşekleri vardır.

¹² *Hormek Aşireti*, vaktiyle Dersim ve *Kiği* yörelerinde yaşamış ve buradan bir kısmı bugün Muş iline bağlı *Bulanık (Kop)* ilçesine göçmüştür ve hala burada yaşarlar. Ayrıntısı, kendisi de bir Hormekli olan Şerif Bey’in şu eserindedir: M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara 1961 (2. baskı).

Kureyşan Aşireti

Hüseynan, Keltan, Elyan, Mevalyan ve *Kalyan* adıyla beş kısımdır. Kışlak ve yaylakları *Zerkavit* (diğer adı *Temkin*) *Dağlarıdır*. Nüfusları 3.200'dür. 800 sığır, 150 koyun, 1.500 keçi, 20 at, 12 katır ve 50 eşekleri vardır.

Lolan Aşireti

Tamamıyla yerleşiktir. Yaylak mevsiminde *Mazgirt*'in *Hayran (Haydaran) Aşireti* içine göçerler. Nüfusları 250'dir. 100 sığır, 50 koyun, 200 keçi, 2 at, 1 katır ve 20 eşekleri vardır.

Koç Uşağı Aşireti

Koç Uşağı, Seyyid Han Uşağı, İsmail Uşağı, Gerik Uşağı ve *Resik Uşağı* adıyla beş kısma ayrılırlar. Nüfusları 4.000'dir. 2.000 sığır, 8.000 keçi, 20 at ve 200 katırları vardır. Yerleşiktirler. Köyleri civarında yaylakları vardır.

Aşağı Abbas Uşağı

Aşiret, Zeynozadeler ile *Hisi İbrahimler* adında iki kabileye ayrılır. Yerleşiklerdir. Kendi köyleri civarında yaylakları vardır. Nüfusları 1.500 kadardır. 500 sığır, 1.000 koyun, 3.000 keçi, 10 at, 30 katır ve 15 eşekleri vardır.

Bahtiyar Aşireti

Rotanlı ve *Bahtiyarlı* adıyla iki kabiledir. Kendi köyleri yayla olduğu için yaylaya gitmezler. Nüfusları 3.000 kadardır. 1.200 sığır, 500 koyun, 2.500 keçi, 10 at, 45 katır ve 15 eşekleri vardır.

Yukarı Abbas Aşireti

Mori Mustafa, İksor ve *Seyyid İbrahimzadeler* olmak üzere üç kabileye ayrılır. Nüfusları 2.700 kadardır. 2.000 sığır, 800 koyun, 1.500 keçi, 10 at ve 50 katırları vardır. Köylerinin civarı yaylaktır.

Yukarı Karaballı Aşireti

Nüfusları 1.500 kadardır. 1.000 sığır, 300 koyun, 1.700 keçi, 30 at ve 10 katırları vardır.

Laçin Uşağı Aşireti

Tamamen yerleşiktir. Yaylakları kendi köyleridir. 1.300 nüfus vardır. 500 sığır, 200 koyun, 1.000 keçi, 10 at ve 15 eşekleri vardır.

Ferhad Uşağı Aşireti

Beş kabileye ayrılmıştır: *Kahraman Ağazade, Aliş Ağazade, Diyap Ağazade, Zengüler ve Küçük Aliler.*

Tamamen yerleşiktirler. Köylerinin dışındaki dağlarda yaylarlar. Hasat zamanı köylerine dönerler. Başka kışlakları yoktur. (s. 294) Nüfusları 3.200 kadardır. 100 sığır, 1.500 koyun, 3.500 keçi, 30 at, 40 katır ve 30 eşekleri vardır.

Kırgan Aşireti

Şatoğulları, Tahrip Uşağı ve Miroslar adıyla üç kabiledir. Tamamıyla yerleşiktir. Kendi köyleri civarı yaylaklarıdır.

Nüfusları 3.700'dür. 1.300 sığır, 1.000 koyun, 3.000 keçi, 20 at ve 30 katırları vardır.

Pilvenk Aşireti

Halefanlı ve Zıyanlı adıyla iki kabiledir. Tamamen yerleşiktir. Yaylakları çok yoktur. *Gömülgen Dağlarına* yaylaya giderler.

Nüfusları 3.600 kadardır. 5.000 sığır, 2.000 koyun, 1.200 keçi, 80 at, 200 katır ve 200 eşekleri vardır.

Aşağı Karabalı Aşireti

Bu aşiret *Kanfolar* ve *Ali Kefolar* diye iki kabiledir. Tamamıyla yerleşiktirler. Yakınlarındaki yaylaklara giderler.

Nüfusları 3.500 kadardır. 1.500 sığır, 2.000 koyun, 3.000 keçi, 25 at, 600 katır ve 50 eşekleri vardır.

Şam Uşağı Aşireti

Küçükler ve *Zekeriya* adlarıyla iki kabileye ayrılır. Tamamen yerleşiktirler. Yaylakları kendi köyleri civarındadır.

Nüfusları 1.500 kadardır. 1.000 sığır, 1.500 koyun, 2.500 keçi, 8 at ve 40 katırları vardır.

Kalan Aşireti (Ovacık'tadır)

Keçil Uşağı, Bal Uşağı, Kar Oğulları, Pirim Uşağı ve Abbas Uşağı adıyla beş kabileden oluşur.

Tamamen yerleşiktirler. Köylerinin etrafının her tarafı dağlık ve yaylak olduğu için, kendi köylerinin civarında kalırlar.

Nüfusları 3.200 kadardır. 3.000 sığır, 4.000 koyun, 900 keçi, 150 at ve 100 kadar katırları vardır. (s. 295)

Maksud Uşağı Aşireti (Ovacık'tadır)

Sekiz kabiledir. Bunlar *Aşbek Uşağı, Ferhad Uşağı, Söylemezler, Han Oğulları, Yozik Uşağı, Laçin Uşağı, Taş Uşağı ve Hevlik Uşağı* adlarını taşır.

Yaz mevsiminde *Munzur Dağlarındaki Fikrik* ve sair yerlere giderler.

Nüfusları 3.000'dir. 2.000 sığır, 700 koyun, 25 at ve 80 kadar katırları vardır.

Bendekâr Uşağı Aşireti

Han Uşağı, Söğütlü Ağası ve Topuz Oğlu adıyla üç kabileye ayrılmıştır.

Nüfusları 1.300 kadardır. 500 sığır, 500 koyun, 1.500 keçi, 50 at ve 40 katırları vardır.

Kışlak ve yaylakları kendi köyleri civarındadır.

Beyt Uşağı Aşireti

Molla Mehmed Oğulları, Süleyman Oğulları ve Sol Hasanlı adıyla üç kabileden oluşur.

Tamamen yerleşiktirler. Kışlak ve yaylakları kendi köylerinin civarındadır.

Nüfusları 1.200'dür. 800 sığır, 300 koyun, 1.500 keçi, 20 at ve 20 katırları vardır.

Arslan Uşağı Aşireti (Ovacık'ta)

Gedikli Hüseyin Ağa, Pulurlu Seyyid Ali Ağa, Çolaklar ve Kuzulcalar adıyla dört kabileden ibarettir.

Tamamen yerleşiktirler. *Munzur Dağlarının* yaylaklarına giderler.

Nüfusları 2.400'dür. 2.000 sığır, 1.000 koyun, 30 keçi, 80 at ve 50 katırları vardır.

Dersimlilerin Beslenmesi

“*Kuş darısı*”, “*gılgıl*”¹³ ve “*çavdar*” karışımından bir ekmek yaparlar. Ayrarın süzölmüş ve kurutulmuşu olan “*kurut*”,¹⁴ sulandırılıp içine “*buğday*” konularak yenir.¹⁵

Dersimliler, birbirleriyle hasım oldukları zaman bir iki topak “*kurut*” kor, onu yalar ve yerler.

“*Palut (pelit)*”¹⁶ ağacının içini kestane gibi kızartıp yerler, bu o kadar acı değildir.

Dersimliler, nadiren “*et*” de yerler. Ekseriyetle “*keçi etini*” sacda kızartıp “*sac kebabı*” olarak yerler. Hozat’ta her türlü sebze vardır, fakat diğer yerlerde ancak “*biber*” ve “*batlıcan*” başlıca sebzeleridir. “*Soğan*” ekilir.

Dersimliler, “*nanı gılgıl hazreti pıvaz*” derler. Yani, “*darı ekmeği ve mübarek soğan en güzel yemektir*”.

Dersim’de “*kudret helvası*” da vardır. Dersim havalisinde ve Harput’ta, “*kudret helvasına*”, “*gezengevi*”¹⁷ derler. “*Kudret helvası*”, meşelerin muhtelif türlerinden, özellikle “*fraixinuz*” ile “*ratundi folia*”dan oluşan yoğun şekerli bir maddedir. Bu şekerli madde, ağustos böceklerinin (*cigale*) yaprakları delmesiyle meydana gelen deliklerden sızar yahut bazı meşe türlerinin yüksek yerlerinde açılan çiziklerden dışarı çıkar. Sicilya’dan çok ihraç edilir, üç çeşidi vardır:

Birincisi; “*manne en larmes (damla halinde kudret helvası)*”: Parmak büyüklüğünde ve billur parçalar halindedir.

İkincisi; “*manne en sorte (hamur halinde kudret helvası)*”: Yumuşak bir hamur halinde birleşmiş ufak parçalardan oluşur.

¹³ “*Gılgıl*”, kuş yemi kadardır. Büyük darıdır (Yazarın açıklaması). İlk Osmanlı yazımlarında bu bölgede yetişen ürünler arasında gösterilen “*gılgıl*”, “*darıdan biraz büyük ve darıya benzer*” bir bitkidir. Kuraklığa dayanan bir bitki olduğu için, hububatın kıt yıllarında ekmeklik olarak ekilir. Bu bölgenin bazı yörelerinde “*gılgıl*” denir.

¹⁴ *Kurut*, farklı yerlerde değişik şekillerde yapılan çok özel bir ekmek ve yemek katığıdır. Kurut hakkında kısa bir bilgi için bk. **Ek**.

¹⁵ Yazarın “*buğday*” dediği, sanırım yıkanıp kurutulduktan sonra kabukları değirmende veya el dibeginde alınmış ve “*gendime*” veya “*döğme (dövme)*” haline getirilmiş buğdaydır. Aksi halde pişirilmiş ham buğdaydan çorba yapılmaz, gendimeden çorba yapılır. Doğu Anadolu yöresinde ayrıca tereyağlı “*gendime pilavi*” ve “*horoz etiyile karıştırılıp adeta eriyinceye kadar pişirilen herise*” adlı yemekler de yapılır.

¹⁶ Yazarın “*palut*” dediği ağaç, bilinen adıyla “*meşe*” ağacıdır.

¹⁷ Şebinkarahisarlı Şair Abdi, 19. yüzyılda kaleme aldığı “*Lehce-i Erzurum*” adlı eserinde şunu yazar: “*kudret helvası gezengevi*” denmiştir (Abdi /Şebinkarahisarlı/), *Lehce-i Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar, nu. 520, vr. 3b).

Üçüncüsü; “*manne grasse (yağlı kudret helvası)*”: Manıt ile şeker ve dekstrin karışımından ibarettir. Manıt, kudret helvasının ana maddesini oluşturur. Bu madde, bazı mantarlarda, kerevizlerde, zeytinlerde ve elma şarabında bulunmuştur.

Dersim’deki meşe ormanlarında “*kudret helvası*” çok bulunur. Meşe yaprakları üzerinde fazla olduğu zaman, külçe halinde yapraklarla beraber koparılır ve dövülür. Külçe halinde kalır. Bazen yapraklar üzerinde az olur, o vakit yapraklar sıcak suda yıkanır, güneş veya ateşte kurutularak pekmez kıvamına getirilir.

Elaziz Vilayetinin Ziraati

Elaziz vilayetinin mülki taksimatı şöyledir: *Elaziz* merkez kazası, *Keban*, *Baskil*, *Palu*, *Hozat (Dersim)*, *Çimişgezek*, *Pertek*, *Mazgirt*, *Çapakçur*, *Ovacık*, *Genç* ve *Maden* kazalarını ihtiva eder. *Elaziz* mıntıkası 800-1.300 rakımdadır.

Vilayetin yüzölçümü 17.268 kilometrekaredir. Bunun 10.348.800 dönümü dağlık, 5.174.400 dönümü milli ve 27.248.000 dönümü düzlüktür.

Kaza Adı	Tabii Çayır (dönüm)	Suni Çayır (dönüm)	Meralar (dönüm)
Elaziz	5.000	36.354	502.000
Palu	80.000	19.954	808.000
Harput	3.000	5.000	42.000
Keban	12.000	5.000	255.000
Arapgir	2.000	2.000	20.000
Kemaliye (Eğin)	500	2.000	20.000
Toplam	102.500	70.308	1.717.000

Toprakların türü muhtelifdir. Kumlu killi, killi kireçli-demirli, çakıllı taşlı alüvyon-humusludur.

Palu kazasının içinden *Murat Suyu* geçer. 1.120.000 dönüm ekilmeğe uygun arazisi vardır. “*Buğday*”, “*nohut*”, “*arpa*” ve “*mercimek*” ziraati yapılır.

Çapakçur nisbeten dağlık ve ormanlıktır.

Pertek kazası, bağlık ve bahçeliktir. Mahsulleri sebze ve meyvedir. *Şavak* nahiyesinde “*halı*” dokunur ve “*tulum peyniri*” ihracatı yapılır.

Mazgirt kazası 480.000 dönüm ziraata elverişli araziye sahiptir. Bunun 230.000 dönümüne “*buğday*”; kalanına “*arpa*”, “*darı*”, “*nohut*” ve “*mercimek*” ekilir.

Maden kazasında 170.000 dönüm arazi ekilir.

Höyük ve *İzoli* nahiyelerinden oluşan *Baskil* kazasında ziraat iptidaidir.

Genç kazası yüksek dağlarla kuşatılmıştır. Kışları serttir. Arazi verimli değildir. Kendisini besleyecek kadar ziraat olmaz.

Keban Kazası bahçeliktir. Hava sıcaktır. 500.000 dönüm ziraate uygun arazisi vardır. “*Buğday*”, “*arpa*” ve “*pirinç*” ekilir.

İklim

Dört mevsim tamamen gerçekleşir. ılımlı bir iklimdir. Burası sakin bir havzadır. *Dersim Dağları* ile kuzeyden korunmaktadır. *Malatya*, *Elaziz*’den biraz daha sıcaktır.

Bütün *Anadolu*’da dört mevsimin tamamen sürdüğü bir yer *Elaziz*’dir denilebilir.

“*Portakal*”, “*limon*”, “*turunç*” ve “*zeytin*” yoktur. Saksılarda “*limon*” yetiştiren meraklılar vardır.

Yağmur miktarı 5.000 milimetre kaydedilmiştir. Senenin en fazla yağmurlu ayı mart ayıdır. Kurak mevsimlerde “*çiğ*” düşmez. Kar, kasım (teşrinisani) ayında başlar. Aralık ve ocak (kânunlar), şubat, mart ve bazen nisan ayında kar yağar. 1926 senesinde 90 santimetre kalınlığında kar yağmıştır.

Aşağıdaki cetvel, Zihni Bey’in raporundan alınmıştır:

Aylar	Soğuk		Hava Basıncı	Yağmur (mm)	Kar (cm)	Kırağı	Dolu	Hava Durumu		Rüzgâr Yönü			
	Asgari	Azami						Açık	Kapalı	Kuzey	Doğu	Batı	Güney
O	-5	10	765	155	44	6	-	12	19	4	4	-	-
Ş	-5	8	760	633	16	6	-	16	12	-	1	-	-
M	2	13	760	1080	6	5	1	5	26	6	4	1	-
N	13	20	765	66	24	-	-	20	10	11	3	-	3
M	12	29	765	12	-	-	-	25	6	10	5	2	1
H	20	27	760	120	-	-	1	29	1	10	-	4	3
T	21	29	765	231	-	-	2	28	2	10	-	2	2
A	24	34	760	-	-	-	-	27	4	10	-	-	-
E	19	25	765	-	-	-	-	30	-	9	2	-	-
E	15	20	76	-	-	-	-	30	-	4	-	2	1
K	4	15	77	11	-	10	1	13	7	1	-	1	-

Ziraat ve Ziraat Usulleri

“*Dinlendirme*” ve “*münavebe*” usulleri vardır. Arazi, kışlık ve yazlık ekinler ile “*nadas*” olmak üzere ayrı ayrıdır. Kışlık ekimden sonra “*nadas*” yapılır. “*Yeşil nadas*” usulü uygulanmaz. Kimyevi gübre yoktur. Çiftlik gübresinden (yani “*tezek*”) yapılması dolayısıyla az istifade edilir. Sulu ziraat ancak çok müsait yerlerde olur. Kasabanın kuzeyinden akan *Fırat Nehri*’nden yararlanılmıyor. Akarsu bol olmakla birlikte hemen her köyde menba suları vardır ve bunlarla arazi kısmen sulanabiliyor.

Elaziz civarında Gölcük, Sürsür(ü), Yığıki ve Hanisor meralıktır.

Ziraat oldukça çeşitlidir. Yüzde yetmiş “*buğday*”, yüzde yirmi “*arpa*”, yüzde on “*pamuk*”, “*mercimek*”, “*fiğ (küşne)*”, “*fasulye*”, “*ak ve kara nohut*” ekilir ve “*bakla*” çoktur. İyi cinsten “*pirinç*” vardır. “*Maş*”¹⁸ ekilir. (s.300)

“*Hint yağı tohumu*”, “*afyon*” ve “*cehri*”¹⁹ ziraati de vardır. İyi cinsten “*pirinç*” vardır, özellikle “*sartı pirinci*”, *Mısır* ve *Avrupa* pirinçlerinden temizlik ve hacim itibarıyla üstündür.

Harput Buğdayları

“*Menceki*”; kışlık bir buğday türüdür. Uzun ve kalındır. “*Bulgur*” ve “*döğme*” yapılır.

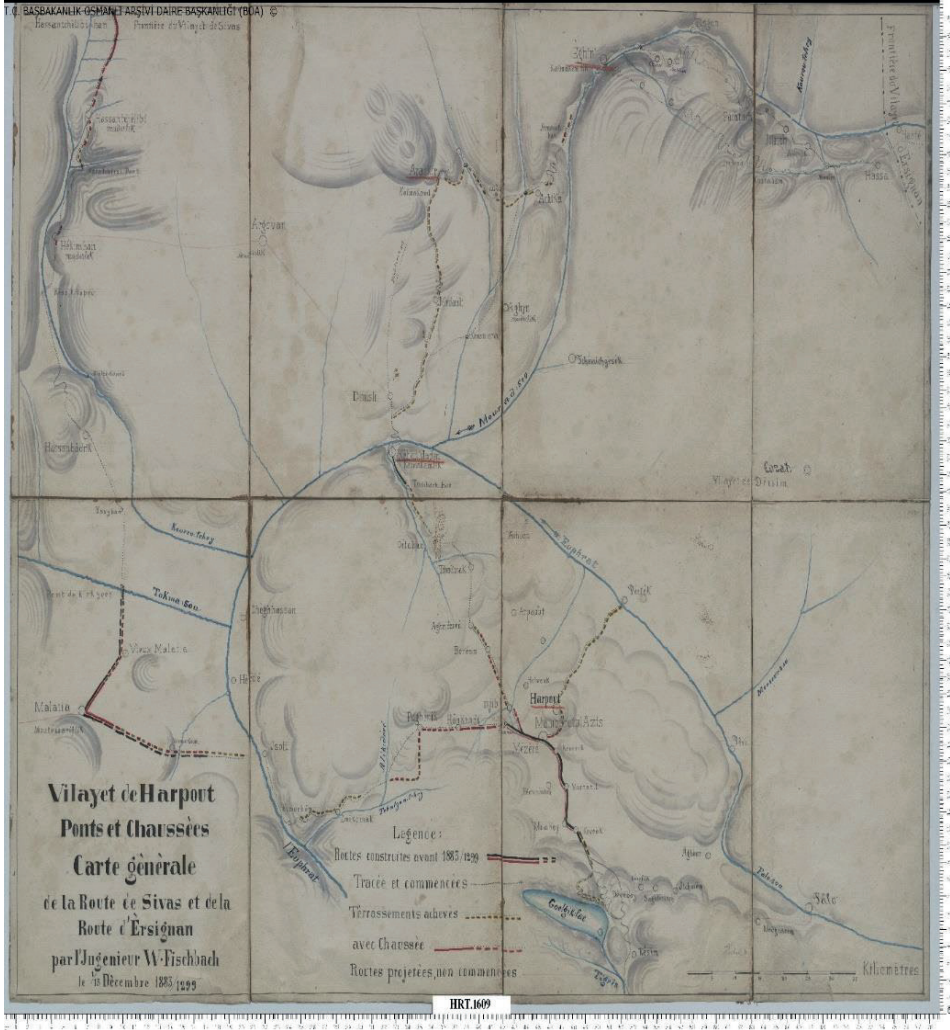
“*Yazlık buğday*”; ufak, kırmızımtırak ve serttir. Bundan ekmek yapılır.

“*Yazlık buğday*”; beyaz ve ufaktır, asıl ekmeklik budur.

“*Kunduru buğday*”; Anadolu’nun çoğu yerinde bulunan türdür.

¹⁸ “*Maş*”, bakla nevinden bir tür ufak fasulyedir.

¹⁹ “*Cehri*”, tarihte de çok çeşitlerinden elde edilen muhtelif renklere sahip bir “*boya bitkisi*” olup, ticareti mühim bir gelir kaynağı idi. Cehri hakkında kısaca bk. Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara 1997; Mehmet Somuncu, “Cehri Üretimi ve Ticaretinin 19. Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22, Ocak-Haziran 2004, s. 99-125.

Harita 2: Harput-Dersim-Erzincan Yolu²⁰

Harput Arparları

“Kara” ve “beyaz” olmak üzere iki türdür. Beyaz arparların bir türü kılıçkıldır, “kılıç arpa” derler. Çok tane verdiği için ekimi de fazladır. Diğeri kılıksızdır ve samanı çoktur.

Buğdaylarda saman kısmı çoktur, arparlar fazla boy almaz.

²⁰ BOA, HRT. h, 1609.

Bu taraflarda mısıra “peygamber buğdası” denilir. “Mısır” ziraati *Hanköy*’den *İzoli* ve *Pütürge*’ye kadar vardır, Elaziz’in merkezinde çok azdır. “*Yulağ*” yoktur²¹.

Hayvancılık ve Mera

Elaziz vilayetinin *Keban*, *Eğin* (*Kemaliye*) ve *Arapgir* arasındaki *Sarıçiçek*, *Yamadağ* ve *Göldağı* yaylalarında 150.000 “*koyun*” ve “*keçi*” vardır. Bu koyunlar kışın *Fırat*’ın güney havzasında kışlarlar (*İzoli*’den *Keban Madeni*’ne kadar, *Eğin* ve *Çimişgezek* kazalarının her iki sahilinde).

Bu koyunlar “*akkaraman*” cinsidir, “*mor koyun*” yoktur.

Ergani Madeni ile *Çermik kazasında* uygun şartları olan mera ve otlaklar yoktur. Yaz için *Karacadağ*, kışın da *Gevran*²² mıntıkasına giderler.

Palu, koyunculukta çok ileridir. Burada mera boldur. *Harput*’un güneydoğusunda düz ovada çok koyun yetişir. Yaylakları *Masat Dağı*’dır. Bu koyunların sütünden “*kırlı*” denilen bir kabile “*tulum peyniri*” yapar; *Sivas* ve *Diyarbakir*’e gönderir.

Büyükbaş hayvanların çoğu yerlidir. Sürüler arasında *Kafkasya Zaferi*’ni müteakip *Kars* deposundan alınan sığırlar, Elaziz mıntıkasına çok getirilmiş olduğundan; *Şoviç*, *Ukranya*, *Göle* ve *Halep* numuneleri bulunur.

Elaziz’de kışın sığırlar 4-5 ay; koyunlar ise 40-60 gün kapalı kalırlar.

Atçılık

Sürsürü Manastırı’nda²³ bir at deposu yapılmıştır.

Beslenme

İnekler “*cilban*”²⁴ ile beslenir. “*Boy tohumu*”²⁵, çoğunlukla mandalara verilir. “*Fiğ*”, “*arpa*” ile karıştırılır “*burma*” halinde verilir.

²¹ Bu çalışmada Elâzığ ile ilgili çözülemeyen bazı yerleşme ve bitki adları hususunda yardımcı olan Prof. Dr. Ahmet Aksın Bey’e teşekkür ederim.

²² *Gevran*, Ergani Ovası’nın halk arasında kullanılan diğer adıdır.

²³ Mamuretülaziz Salnamesine göre, 1894 yılında Elazığ’ın “*Sürsürü*” adında iki köyü vardır. Bunlardan biri “*Sürsürü*”, diğeri de “*Sürsürü Manastırı*” adını taşır. *Sürsürü Manastırı Köyü*’nde 12 hanede 44 erkek, 32 kadın olmak üzere toplam 76 kişi Ermeni (Giregoryen); *Sürsürü Köyü*’nde ise 167 hanede 550 erkek, 468 kadın Ermeni (Giregoryen) ile 20 erkek, 18 kadın Latin (Katolik) olmak üzere toplam 1.056 kişi kayıtlıdır (*Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Vilayet Matbaası, 1312, s. ekte 53).

²⁴ Anadolu’nun bazı yörelerinde “*cilban*” adıyla bilinen bu bitki, küçük taneli bezelyedir.

²⁵ “*Boy tohumu*”, bilinen adıyla “*çemen otu*” demektir; pastırma yapımında kullanılan “*çemen*”, boy tohumundan elde edilir.

“*Küşne (fiğ)*”, iş hayvanlarına verilir. “*Kara nohut*”, çoğunlukla atların gıdasıdır. “*Yulaf*”, *Elaziz* tarafında bilinmez. (s. 302)

Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Yenilen Bazı Bitkiler ve Katkıları²⁶

Bu mntıkların çoğu yerinde sebze bulunmaz. Sebze yerine bazı bitkiler büyür. Bunların yöresel isimleri aşağıdadır:

Jağ (Cağ):²⁷ Diyarbakir, Bitlis ve Muş yöresinde bulunur. Haşlanıp salamurası yapılır.

Mendo:²⁸ Hakkâri ve Van havalisinde yenir. Özellikle Hakkâri’de sebze az olduğundan halk sebze yerine bundan çok istifade eder.

Yemlik: Buğday tarlalarında bulunur, yenilir.

Kuş Etmeği (Ekmeği): Sebze yerine yenir.

Kaz Ayağı: Sebze yerine yenir.

Acıca: Su teresidir, sebze olarak kullanılır.

Madımak: Sebze yerine yenir.

Işkın: Bir ottur, sebze yerine yenir.

Körpe Yonca: Adi yoncadır. İlkbaharda bulgurla lapası, yumurtalı (yumurtalı ıspanak gibi) yenilir.

Yarpuz: Yabani nanedir, salatası yapılır.

Deve Tabanı: Yenilir.

Kuzu Kulağı: Yenilir.

Living: Zehirli ottur. Çorbası yapılır. Piştikten sonra çorbanın içerisi zehri gitsin diye ateşte çok ısıtılmış demirle dağlanır.

Körmen: İt Soğanı, yenilir.

Çiriş: Erzurum ve Erzincan civarında yenilir.

Pancar: Doğu Anadolu’da Harput havalisinde asıl pancara “*dib*” denilir. Pancar adında ayrı bitkiler vardır, onlar da sebze gibi yenilir.

²⁶ İhsan Abidin, *Anadolu*, I, s. 188-190.

²⁷ Bu sözcük metinde “ye, vav, vav, gayın” harfleri ile yazılmıştır. Bütün aramalarıma karşın “*jağ*” bitkisinden başka bir şey olmayacağı düşünülmektedir.

²⁸ Bu sözcük “mim, lam, güzel he, nun, dal, vav” harfleriyle yazılmıştır. Anladığımız kadarıyla kitabın basımında “lam” harfi fazladan çıkmıştır. Van, Muş, Diyarbakır ve Hakkâri’den yaptığımız derleme ve araştırmalara göre, bu bitkiye “*mendo*” veya “*mendi*” deniyor. Bir tür “*yabani çadır*” diye açıklanabilir.

Basma Yoğurt ve Kurut

Doğu Anadolu’da kışlık gıdalar arasında “*basma yoğurt*” ve “*kurut*” vardır. Bu, dağlık yerlerde yapılır; ancak şehirlerde de vardır.

Basma Yoğurt

Yazın sütün bol zamanında sıradan yoğurt yapılır, küplere konular. Hava almaması için üzerine eritilmiş içyağı dökülerek kalın bir tabaka yapılır, küpün ağzı kapatılır ve koyun derisi ile örtülür. Böylece doldurulmuş ve hazırlanmış küp, baş aşağı toprağa gömülür. Kışın sütün az olduğu zaman açılıp yenir.

Kurut

Ayranın süzülüp kurutulmasıyla yapılır. Ayranın süzülmeyen kısmı toprak toprak yapılır, güneşte kurutulur. Lazım olduğunda sıcak suda ezilerek çorbaya katılır. Süt gibi kullanılır.

Bilhassa bu mıntıklarda “*kelecoş*”²⁹ denilen kavurma soğan ve ekmekten oluşan bir tirit, kurut ile yapılır.

Kudret Helvası

Dersim ahalisi, ağaçlardaki kudret helvasını yerler.

Değerlendirme

İhsan Abidin Bey, çalışmada naklettiğimiz yöreler için çok değerli gözlem ve bilgilerini aktarmıştır. O, yerel birçok gözlem ve bilgiler vermekler birlikte, özellikle halkın yediği yabancı bitkiler hakkında daha az derleme ve bilgi verir³⁰. Bugün bütün Anadolu’yu içine alan bir bitki çalışması yoktur ve bu çok büyük bir eksiktir.

²⁹ Sivas’tan başlayarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde “*kelecoş*”, “*keledoş*” denilen yemek, birçok yerde etli veya kıymalı yapılır. Benim köyümde buna “*galacoş*” derler. Bayburt’ta da “*galacoş*” denir ve orada da kıymalı yapılır. Ancak benim köyümde yalnızca bayat (*kerti*) ekmeklerin üstüne kurut ezmesi dökülür, ısıtılır ve sonunda da kızdırılmış tereyağı (isteyenler baharat da katar) dökülerek yenir.

³⁰ Bu çalışma, daha önce yayımladığım şu makale ile birlikte değerlendirilir ise çok yararlı olacaktır. Çünkü, İhsan Abidin Bey’in değinmediği birçok husus, özellikle Elazığ kısmı hakkında, orada ele alınmıştır. Selahattin Tozlu, “Doğu Anadolu Ovaları ve Yaylaları”, *ETÜT*, 4 (Haziran 2022), s. 102-126.

İlk Osmanlı yazımlarından başlanarak yapılacak arşiv çalışmaları bunun başlangıcı olmalıdır. Hatırlatmak gerekir ki, bitki adları yörelere göre başka başkadır ve bu da ancak alan derlemeleri ile giderilebilir.

Bu bakımdan birkaç örnek vermek isterim: İlk Osmanlı yazımlarına göre Antakya’da yetişen “*künci*”, esasen “*susam*” olarak bilinen bitkidir. Ayrıca Osmanlı yazımlarında olmayan ve Antakya’da “*zahter*” denilen bitki, şimdi “*kekik*” adıyla bilinen bitkidir.

Van yöresinde “*otlu peynir*” yapımında peynire katılan bitkilerden birine “*körmen*” denir ki, Gümüşhane’nin Kocayokuş köyünde bu bitkiye “*çayır soğanı*” derler. Bayburt yöresinde ise, Van’daki gibi “*körmen*” denilir. İlbaharda toplanır ve taze “*lor*” peynirine katılarak yenir. Kalın tuzla karıştırılıp salamura da yapılır. Ayrıca sabahları “*kaygana*” yemeği de bu bitkiyle yumurtanın karışımından yapılarak yenir.

Elazığ’da “*fiğ*” bitkisine “*küşne*” denir ve diğer birçok yörede bilinmez.

İhsan Abidin Bey’in “*jağ*” diye anladığım adla verdiği bitki; Azerbaycan’da ve Anadolu’nun Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz’in doğu yörelerinde yetişen “*çaşur* (*çaşır*)” adlı bitkidir. Hüdayi olan bu bitkinin erkeklerinden tohum alınarak ekilmesi mümkündür ki, erkekleri zaten yenmez. Yenilir olması için mutlaka salamura konulması gerekir.

“*Yemlik*” adıyla yazılan bitki aynı adla bilinir ve özellikle yonca tarlalarında olan yemlikler çok daha iyidir. Hozanlarda da (sürülmemiş ham tarla) çokça bulunur. Birkaç türü vardır.

İhsan Abidin Bey’in, “*Erzurum ve Erzincan’da yenilir*” dediği “*çiriş*”, yapıştırıcı olarak da kullanılır. Kurutulan çiriş, değirmende toz haline getirilir ve özellikle kâğıt yapıştırmasına yarar. Ancak çiriş unu hamur yapıp böylece yapıştırıcı olması sağlanır. Çiriş, tarihte önemli bir ticaret bitkisi idi.

Ek. Kurut Yapımı

“*Lehce-i Erzurum*’da “yoğurdı kurıdub dirler adına keş dahı kurut” diye yazılıdır³¹.

Erzurum Ağzı’nda “gurut” sözü; “lorun veya yoğurdun yumurta büyüklüğünde topaklar haline getirilerek kurutulmuşları; kaşlık erzak olarak hazırlanır” diye açıklanır³².

Fahrettin Kırzioğlu, *Lehce-i Erzurum*’da geçen “kurut” sözüne şunları ekler: “Yağlı ve tuzlanmış torba yoğurdundan yazın yumurta büyüklüğünde topaklar temiz tahta veya bezlere dizilerek güneşte kurutulur ve kışın sıcak su ile ve elle bastırılarak bir kapta ezilip elde edilen ayrına benzer ekşice ezmesi, yemeklere katılır. Eskiden ordu için ufak kavun büyüklüğünde yapılıp ocak önünde ince kabuk bağlatılarak içi kaşar peyniri gibi yumuşak kalan “kara kurutlar” daha makbuldür”³³.

Buraya kadarki bilgilerin hepsi “kurut” ile ilgili noksan veya izah edilememiş bilgilerdir.

Bu kısımda Gümüşhane’nin Kocayokuş köyünde yaptığım derleme neticesinde kurutun nasıl yapıldığı aktarılacaktır. Öz olarak “kurut” için hem malzeme hem de yapılış bakımından şunlar şarttır:

Kurut, büyükbaş hayvan yoğurdunun temiz torbalarda süzülmesi sonunda elde edilen ve “süzme yoğurt” denen katıdan yapılır. Yoğurdun “yüzünü (özünü)” aldıktan sonra veya almadan da süzülmesi başlar. Yoğurt, konulduğu torba ile asılarak kendiliğinden suyu akar. Bundan sonra ağır bir taşın altına tahta konularak suyu iyice süzülür ve katı hale getirilir. Buraya kadarki işler birkaç gün sürer. Süzme yoğurda bolca “kalın tuz (yörede Kağızman tuzu da derler)” karıştırılarak iyice yoğurular ve bir süre bekletilir. Bu bekleme süresi bir, iki gün kadar olur, bundaki amaç süzölmüş yoğurdun tuzu iyice çekmesini sağlamaktır. Sonra yetişkin bir insanın avucunu dolduracak kadar büyük ve piramit şekli verilen kurut yapılır.

Tahtaların üstüne bez serilir ve bezin üstüne kurutlar dizilir, güneş almayan sıcak ve yüksek bir yerde kurumaya bırakılır. Güneş aldığı zaman kurutlar çatlar. Yüksek yerde saklanması ise, hayvanlardan (özellikle kedi ve kargalardan) korumak içindir. Kurutlar kurduğunda yüzlerinde bir kabuk oluşur ki, bu kabuk tuzdur.

³¹ *Lehce-i Erzurum*, vr. 2b.

³² Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları*, III, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 19995, s. 149.

³³ M. Fahrettin Kırzioğlu, “Lehçe-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözlere”, *Türk Dili Belleteni* (1962), Ankara 1988, 2. baskı, s. 223.

Eski Türklerde ekmeek katığı olarak askerlere de verilen kurut, ılık veya sıcak suda yetecek kadar ezilerek çorba ve çeşitli yemeklerde kullanılır.

Küçükbaş hayvan yoğurdu “*çok yağlı olduğı için*” uzun süre dayanmaz, bu nedenle de süzmesinden kurut yapılmaz. Bu da büyükbaş yoğurdu gibi süzülür. Sonra buna “*süt yüzü*” veya “*tereyağı*” katılarak iyice yoğrulur ve birkaç gün bekletilir. Nihayet boyu belli torbalara konur ve birkaç gün taş altında ve tahta arasında bekletilir. İyice kuruduğı anlaşıldığında, boyu üste gelecek şekilde bir yere asılarak iyice kurutulur. Buna da “*karın kaymağı*” denir, yağlı ve lezzetli olur. Buna kuruttaki gibi bol tuz katılmaz, ayarını kadınlar bilir. Bayburt’ta buna “*karın peyniri*” de denir. Kalın bağırsağa basılarak toprağa gömme şeklinde de yapılır.

Kurut için Erzurum’da “*çortan*” sözü kullanılır. Hatta Erzurum şehrinin bir mahallesi “*Çortan (Çortanoğlu) Mahallesi*” adını taşır³⁴.

³⁴ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *ML. VRD. TMT. d*, 6866. Bu kayıt 1844-1845 yıllarına aittir.

Kaynakça

- Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HRT. h, 1609; 2519.
BOA, ML. VRD. TMT. d, 6866.
- Abdi (Şebinkarahisarlı), *Lehçe-i Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar, nu. 520.
- Baytop, Turhan, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara 1997.
- Bulut, Hüseyin-Selahattin Tozlu, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Refahiye Kazası”, *Erzincan Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, X/2, 2008, s. 99-115.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, yay. haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999.
- Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara 1961 (2. baskı).
- Gemalmaz, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları*, III, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1995.
- İhsan Abidin, *Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti (Morfoloji, Kлимatoloji, Ziraat ve Yetiştirme Şerait-i Tabiye ve İktisadiyesi, Anadolu Mecmua-i Hayvaniyesinin Menşeleri ve Tasnifi)*, Ankara 1928.
- İhsan Abidin, *Türkiye Koyun Yetiştirme ve Irkları, Yapağıcılık İlimi*, İstanbul Vatan Matbaası 1340.
- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri.*
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Lehçe-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözlüğü”, *Türk Dili Belleteni (1962)*, Ankara 1988, s. 195-244.
- Kutlu, Muhtar, *Şavaklı Türkmenlerde Göçer Hayvancılık*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- Somuncu, Mehmet, “Cehri Üretimi ve Ticaretinin 19. Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22, Ocak-Haziran 2004, s. 99-125.
- Tozlu, Selahattin, “Doğu Anadolu Ovaları ve Yaylaları”, *ETÜT*, 4 (Haziran 2022), s. 102-126.
- Tozlu, Selahattin “İhsan Abidin’in Gözlemlerine Göre Giresun Vilayetinde Ziraat (1922-1927)”, *ETÜT*, 2, Haziran 2021, s. 92-104.
- Tozlu, Selahattin, Ümit Kılıç, “Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek”, *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/4 (2011), s. 101-115.

Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid

Miraç Yağır

Yüksek Lisans Öğrencisi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı

mirac.yagir66@erzurum.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3930-1025>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Kitap Tanıtımı

Geliş Tarihi 20.11.2022

Kabul Tarihi 27.12.2022

Yayın Tarihi 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.29

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
ETÜT, Sayı: 5, Aralık, 2022, Erzurum/TÜRKİYE
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

The Last Sultan of an Age, Abdulhamid II

Miraç Yağır

Graduate Student, Erzurum Technical University, Graduate School of Social Sciences, Department of History

mirac.yagir66@erzurum.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3930-1025>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Book Review

Received Date 20.11.2022

Accepted Date 27.12.2022

Date Published 30.12.2022

Doi 10.52003/etut.2022.29

Atıf-Citation: Miraç Yağır, "Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid", *ETÜT*, Sayı: 5, Aralık 2022, s. 112-118.

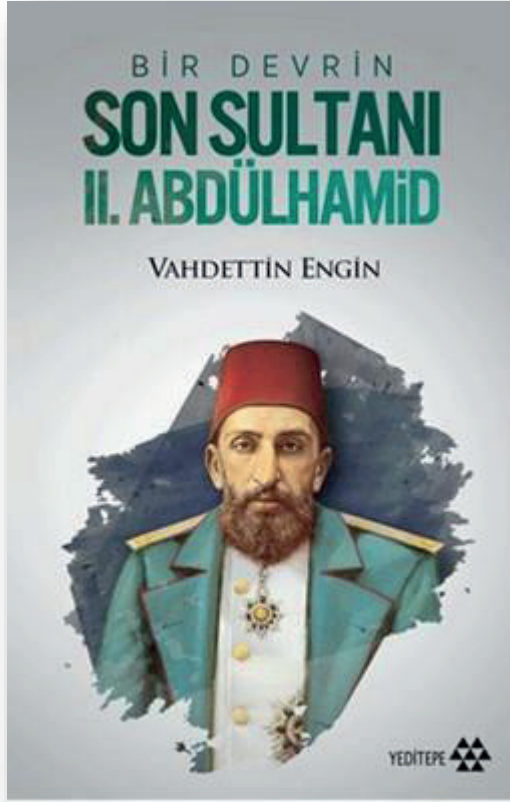
Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal
ETUT, Issue: 5, December 2022, Erzurum/TURKEY
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

KİTAP TANITIMI

Vahdettin ENGİN, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, 376 s, ISBN: 978-605-9787-70-3.

Miraç YAĞIR

Devlet-i Âliyye (Osmanlı Devleti) kuruluşundan yıkılışına kadar hareketli ve hararetli bir siyasî hayat sürmüştür. Bu süreç iç ve dış sebeplerden dolayı her zaman aynı hız ve şekilde olmamış, bilhassa içerdeki iktisadî, sosyal ve askerî meselelerden

ve elbette yabancı devletlerle olan ilişkilerden doğrudan etkilenmiştir. Süreci etkileyen bir diğer faktör ülkeyi yöneten sultanların ve devlet erkânının niteliğidir. Nitekim İbn Haldun'un "devletler, doğar, büyür ve ölür" nazariyesindeki ölüm sürecini yine İbn Haldun'a göre nitelikli ve karizmatik yöneticiler uzatabilmektedir.

Osmanlı Devleti açısından bahsi geçen sürecin en hızlı olduğu dönem 19. yüzyıldır. Bu yüzyıl hızlı olduğu gibi İlber Ortaylı'nın deyişiyle "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı"dır.¹ Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin selameti açısından 19. yüzyılda karizmatik yöneticilere daha fazla ihtiyaç duyulmuştur. Eskiye kıyasla hemen her alanda daha büyük sorunlarla karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti'nde çözülme hızlanmıştır. Bu sorunları fark eden Osmanlı sultanları ülkeyi içine düştüğü zor durumdan kurtarmak için çeşitli çareler aramışlardır. Yöneticilerin takip ettiği siyaset onların tarih önündeki konumunu iyi ya da kötü yönde tartışmaya açmıştır.

İşte bu minvalde Osmanlı Devleti'nin belki de en badireli dönemlerinin birinde tahta çıkan ve ülkeyi 33 yıl yöneten Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tartışılan isimlerin başında gelmektedir. Sultan'ın izlemiş olduğu politika ve yönetim tarzı o gün olduğu gibi günümüzde de ciddi tartışmalara ve eleştirilere neden olmaktadır. Türk tarihinin en çok tartışılan ve bir kesimin ciddi şekilde eleştirdiği diğer bir kesimin ise abartılı bir şekilde yücelttiği Sultan II. Abdülhamid'in icraatlarını tarafsız bir gözle, arşiv kayıtlarına dayanarak değerlendirip, analiz etmek Türk tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran ve devletin "son gerçek hükümdarı" olarak değerlendirilen Sultan II. Abdülhamid ile ilgili son yarım yüzyılda birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaları yapanlar arasında öne çıkan isimlerden biri Prof. Dr. Vahdettin Engin'dir. Engin'in çalışmalarının büyük bir kısmı Sultan II. Abdülhamid dönemine ilişkindir. Bu eserlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Vahdettin Engin, *Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa*, İstanbul 2018.

Vahdettin Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

Vahdettin Engin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.

¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Vahdettin Engin, *Pazarlık, İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen “Filistin’de Yahudi Vatanı” Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.

Bu çalışmada, Engin tarafından kaleme alınan “Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid” adlı eser tanıtılacaktır. Eseri kaleme alan Vahdettin Engin, 1956 yılında Kocaeli’nde doğdu. İlk öğrenimini doğduğu Kocaeli-Yarımca’da, orta öğrenimini ise 1977 yılında Galatasaray Lisesi’nde tamamladı. 1982 yılında İstanbul Üniversitesi Yakın Çağ Kürsüsünü bitirerek 1983 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesinde araştırma görevlisi oldu. 1986’da “Ahmed Rıza Bey ve Siyasi Faaliyetleri” başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 1992’de ise “Rumeli Demiryolları” konulu çalışmasıyla doktor unvanı aldı. 1995 yılında doçent, 2002’de ise profesör oldu. Kendisi şu anda Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Evli ve bir kız çocuğu babası olan Vahdettin Engin, ayrıca bir süre Galatasaray Lisesi müdürlüğü görevinde bulunmuştur.

Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid isimli eser; içindekiler, ön söz, dipnotlar ve dizinden oluşmaktadır. Yazar eseri bölümlere ayırmamış olup konuları 35 başlık altında incelemiştir. Bu haliyle François Georgeon’un biyografi niteliği taşıyan Sultan Abdülhamid adlı kapsamlı çalışmasından ayrılmaktadır.²

Engin’in kitabında yer alan başlıklar şu şekildedir;

(1): Şehzade Abdülhamid, (2): V. Murad’ın Padişahlığı, (3): II. Abdülhamid’in Tahtta Çıkışı, (4): 1876 Anayasasının İlanı, (5): 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve Sonuçları, (6): II. Abdülhamid’e Yönelik Darbe Teşebbüsleri, (7): Ödenmeyen Dış Borçlar ve İflasın Göbeğinde Bir İmparatorluk, (8): Yıldız Mahkemesi ve Midhat Paşanın Yargılanması, (9): II. Abdülhamid’in Devlet İdaresini Saray’a Taşınması, (10): Sultan II. Abdülhamid ve Çocukları, (11): II. Abdülhamid Donanmayı Haliç’te Çürüttü mü?, (12): II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Seferberliği, (13): II. Abdülhamid’in Sosyal Devlet Anlayışı ve Sağlık Politikası, (14): Sultan II. Abdülhamid’e Kurulmak İstenen Kumpas ve Yıldız İstihbaratının Gücü, (15): II. Abdülhamid’in Güvenlik Politikaları, (16): Sultan Abdülhamid’in Ermeni Meselesinde bir Hamlesi: Hamidiye Alayları, (17): II. Abdülhamid Döneminde Yerli ve Yabancı Basın, (18): Müze-i Hümayun’un Kuruluşu, (19): II. Abdülhamid Döneminde Turizm Hareketleri ve Rehberlerin Denetimi, (20): 10 Temmuz 1894 İstanbul Depremi’nde II. Abdülhamid’in Dirayetli Tutumu, (21): II. Abdülhamid ve

² François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Dış Politika, (22): 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, (23): II. Abdülhamid Döneminde Türk-Japon İlişkileri: Ertuğrul Gemisinin Japonya Seyahati, (24): II. Abdülhamid'in Demiryolu Politikası, (25): II. Abdülhamid'in Petrol Politikası, (26): II. Abdülhamid'in Filistin Politikası, (27): Dış Borçlarda Yeni Bir İndirim Sağlanıyor, (28): II. Abdülhamid'in Fotoğraf Merakı, (29): Ermenilerin II. Abdülhamid'e Düzenledikleri Yıldız Suikastı, (30): II. Meşrutiyet'e Doğru: İttihat ve Terakki Muhalefeti, (31): 31 Mart Olayı: Sultan Hamid'in İktidardan Düşüşü, (32): II. Abdülhamid Tahttan İndiriliyor, (33): Sultan Abdülhamid Selanik'te, (34): II. Abdülhamid Beylerbeyi Sarayı'nda, (35): Son Birkaç Söz.

Bu çalışmada özellikle Sultan II. Abdülhamid'in eleştirildiği konulara değinilmiş, yaşanan olayların ve sorunların büyük çoğunluğu ana kaynak olarak nitelendirilen Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ancak yazar çalışmada kaynakçaya yer vermemiştir. Öte yandan sayfa altında dipnotlara yer verilmemiş kitabın sonunda sonnot usulü tercih edilmiştir. Bu durum okuyucunun kaynakları takip etmesi açısından güçlüğüne neden olabilmektedir. Bahsi geçen sonnotlardan yola çıkarak kaynakları şu şekilde tasnif etmek mümkündür; arşiv kaynakları, kaynak eserler, araştırma eserler ve ansiklopedi maddeleri. Yazar çalışmasını çoğunlukla ana kaynak olan Osmanlı Devleti'ne ait arşiv belgelerinden istifade ederek şekillendirmiştir. Kitapta, her kesimden okuyucuya hitap edebilmek gayesiyle olabildiğince sade bir dil kullanılmıştır. Eser bu yönü ile hem akademik hem de popüler bir kitap niteliğindedir.

Yazar uzmanlık sahası olması hasebiyle dengeli analizler yapmayı başarmıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere Sultan II. Abdülhamid ya ağır şekilde eleştirilen veya abartılı bir şekilde yüceltilen bir tarihi şahsiyet olmuştur. Yazar, bu hususta tek taraflı bir yazımdan uzak durmuş, olumlu yönleri belirttiği gibi meseleleri kimi zaman eleştirel bir şekilde ele almıştır. Nitekim eserin 285'inci sayfasında yazar tarafından "II. Abdülhamid'in meşrutiyet taraftarı gençleri anlamaya çalışmaması" bir eksiklik olarak görülmüştür. Sultan'ın Jön Türkler adı verilen gençlere karşı yoğun bir baskı ortamı oluşturduğu ifade edilmiştir.

Çalışmadan yola çıkarak, Sultan II. Abdülhamid ve dönemi hakkında şu şekilde bir çerçeve çizilebilir. Sultan II. Abdülhamid daha şehzadeliği sırasında ticaretle meşgul olmuş ve bu ticaretten elde ettiği geliri değerlendirmiştir. Şehzade Abdülhamid'in farklı ekonomik faaliyetler içerisinde bulunmasının temel sebeplerinden biri tahta geçme ihtimalinin düşük olmasıdır. Ekberiyet sisteminden ötürü taht sırası amcası Sultan Abdülaziz'in ardından ağabeyi Şehzade Murad'ındı.

Bu durumda sıranın kendisine gelmesi çok olası değildi. Bu sebeple, Şehzade Abdülhamid kendi düzenini oluşturmuştu. Onun tahtta geçeceğinin düşünülmemesi ve geri planda kalması aslında gelişimini doğrudan etkileyen faktörlerden birisidir. Bu dönemde Şehzade Abdülhamid gelişmeleri dışarıdan bir göz olarak takip etmiş ve daha sağlıklı değerlendirmeler yapabilmıştır.

Şehzade Abdülhamid, Sultan Abdülaziz'in yurt içi ve yurt dışı gezilerine iştirak etmiş ve bu geziler onun kişisel gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Avrupa seyahati sırasında Şehzade Abdülhamid, Batı'nın ulaştığı düzeyi, erişilen teknolojik seviyeyi yakından müşahede ederek Osmanlı Devleti ile mukayese etme fırsatı bulmuştur. Sultan Abdülaziz tahttan indirildikten sonra yerine Sultan V. Murad geçmiştir. Fakat Sultan V. Murad, amcası Sultan Abdülaziz'in şaibeli bir şekilde ölümü ve devlet içerisinde üst üste yaşanan hadiseler nedeniyle psikolojik sorunlar yaşamış ve bu durum Şehzade Abdülhamid'e tahtın yolunu açmıştır. Netice itibarıyla cuma selamlıklarına çıkamayan, sağlığı bozulan ve akli dengesini kaybeden Sultan V. Murad, tahttan indirilmiş ve yerine 1876 yılında kardeşi Sultan II. Abdülhamid tahta çıkarılmıştır.

Sultan Abdülhamid başa geçtiğinde büyük meselelerle karşı karşıya kalmıştı. Her şeyden önce artan dış borçlar nedeniyle maliye iflas etmişti. Devletin 16 milyon liralık yıllık geliri yanında dış borçlar toplamı 252 milyon lirayı bulmuştu. Bu süreçte Sultan II. Abdülhamid siyasî zekâsı ve şehzadelik dönemlerinde malî konularda kazandığı tecrübeyle borçların ödenmesi için çareler aramaya başlamıştı. Nitekim bu çerçevede borçların birleştirilmesi sağlandığı gibi toplam borç üzerinde de indirim yaptırmayı başarmıştı. Sonuç olarak borçların büyük bir kısmı bu dönemde ödenmiştir. Engin'e göre 1908 yılına gelindiğinde dış borçlar 25 milyon liraya kadar gerilemişti. Bu durum borçların neredeyse devletin bir yıllık geliri seviyesine kadar indiğinin göstergesiydi.

Yazar, Sultan II. Abdülhamid'in dış politikada göstermiş olduğu başarıyı şöyle ifade etmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde devlet büyük yaralar almıştı. Sultan, özellikle Balkanlar'da kaybedilen topraklar nedeniyle, yapılacak her hamlede, atılacak her adımda daha temkinli hareket etmiş, bilhassa çatışmadan kaçınmıştır. Bu dönemde güçlü bir denge politikası uygulandığı söylenebilir. Savaşmaktan ziyade barışın arandığı bir politika izlenmiştir. Çünkü devletin içinde bulunduğu durum bunu gerektirmekteydi, hesapsız atılacak her adım felaketle sonuçlanabilirdi. Bu nedenle Sultan, yeri geldiğinde tavizler vermekten kaçınmamıştır.

Sultan II. Abdülhamid, ülke içinde ve dışındaki hadiselerle vâkıf olabilmek için sıkı bir istihbarat ağı kurmuştur. Yıldız istihbarat sistemi, birtakım sorunların çözümünde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid, dış basını yakından takip etmiş, pek çok kez Osmanlı Devleti aleyhine yapılan haberlere müdahale etmiş ve zaman zaman lehte haberler yaptırmayı başarmıştır. Bunun için ciddi bir bütçe ayrıldığı gerçeğini unutmamak gerekir. Sultan II. Abdülhamid, kamuoyunun gücünün farkındaydı. Nitekim iç basına uygulanan sansür ve dış basında lehte yazı yazdırma gayreti kamuoyunun desteğini alma çabasının bir göstergesidir. Bunun yanında Sultan II. Abdülhamid'in iç ve dış basında takip ettiği politikanın bir diğer sebebi meşrutiyet yanlılarının, yani İttihat ve Terakki mensuplarının görüş ve fikirlerinin yayılmasını engelleyerek taraftar toplamlarına mâni olmaktı. Görüldüğü üzere Devlet-i Âliyye'nin büyük sıkıntılar çektiği bir dönemde tahtın sahibi olan Sultan II. Abdülhamid, takip ettiği politika ile bazı alanlarda toparlanma sürecine girilmesini sağlamıştır.

Sonuç itibarıyla Osmanlı tarihi için kritik öneme sahip olan bir devri ele alan Vahdettin Engin'in "Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid" adlı çalışması akademik okuma yapan kesimlere hitap etmesi yanında dilinin sadeliği ve yalın anlatımı ile de tarihe merak duyan geniş okur kitlelerinin ilgisini çekecek niteliktedir.

YAZIM KURALLARI

ETÜT Dergisi Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

ETÜT Dergisi ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihi ile ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleleri yayımlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitap değerlendirmesi, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Gönderilen yazıların daha önce başka bir elektronik ya da basılı dergide, kitapta veya farklı bir mecrada sunulmamış ya da yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar, sunum yapılan organizasyonun tam adı, tarihi, şehri ve ülkesi belirtilmek koşuluyla değerlendirmeye alınabilir.

Gönderilen her makale alanlarında uzman en az iki bağımsız hakem tarafından değerlendirilir. İki hakem tarafından yayınlanabilir kararı verilen makaleler yayın sürecine alınır, hakemlerden birinin yayınlanamaz kararı vermesi durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin vereceği karara göre makalenin yayın süreci belirlenir. Bütün makalelerin karar verme süreçlerinde nihai karar yetkisi Baş Editördedir.

Dergimizde dipnot atıf sistemi genel olarak uygulanmakla birlikte APA atıf sistemi de kabul edilmektedir. Ancak bir makalede tek bir atıf sistemine sadık kalınması gerekmektedir.

- Yazarın unvanı, kurumu ve e-posta adresini içeren bilgi ilk sayfanın altında (*) sembolü eklenerek verilecek ve 10 punto olacaktır.

*Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü e-posta@example.com

Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları ETÜT Dergisi aittir.

Yayımlanmama yönünde karar verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir. Yayın için kabul edilen yazıların yayın ve telif hakları ETÜT Dergisi'ne aittir. Yayımlanan yazılardan dolayı yazara herhangi bir telif ücreti ödenmez.

- Türkçe başlık Times New Roman 14 punto, İngilizce başlık Times New Roman 11 punto olacaktır. Türkçe ve İngilizce Öz 120-130 kelimedenden oluşmalı, 9 punto olmalıdır.
- Türkçe ve İngilizce öze en az 3, en fazla 6 anahtar kelime eklenmelidir.

- Ana metin Times New Roman 11 punto, iki yana yaslı, satır aralığı en az 15 nk olmalıdır.
- Kenar boşlukları; üst 3; sağ, sol ve alt 2 cm olmalıdır.
- Tablolar gerek görülmesi durumunda 9 punto olabilir, girinti sağ ve sol “0”; aralık önce ve sonra “0”; satır aralığı “tek” olmalıdır.
- Kaynakça 10 punto, asılı 1,25.
- Ara başlıklardan önce bir satır boşluk bırakılmalıdır.
- Dipnotlar Times New Roman 9 punto olacaktır. Dipnotlar iki yana yaslı sağ ve sol girinti “0” aralık önce ve sonra “0” satır aralığı “tek” olacaktır. Sayfa altında verilen dipnotlarda kitap, ansiklopedi ve dergi adları italik olarak, makale adı trnak içinde düz yazı ile gösterilmelidir.
- Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynakların tam künyesi verilmeli, ikinci ve daha sonraki kullanımlarda mantıklı kısaltma yapılmalıdır.

Klasik Dipnot Sistemi

Arşiv Belgesi Yazımı

15 Cemaziyülevvel 1306 (17 Ocak 1889) tarihli Şura-yı Devlet mazbatası, *BOA*, İ. ŞD, 95-5627.

Kitap Yazımı

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 475.

Makale Yazımı

Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 1989, s. 176.

Yayımlanmış Bildiri Yazımı

Uğur Akbulut, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 96.

Ansiklopedi Maddesi Yazımı

Halil İnalcık, “Adâletnâme”, *DİA*, c. I, İstanbul 1988, s. 346.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Akbulut, Uğur, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 95-110.

Genç, Mehmet, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 1989, s. 175-186.

İnalçık, Halil, “Adâletnâme”, *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. I, İstanbul 1988, s. 346-347.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

APA Atıf Sistemi

(BOA. İ. ŞD; 95-5627)

(Uzunçarşılı 1996: 475)

(Genç 1989: 176)

(Akbulut 2014: 96)

(İnalçık 1988: 346)

Apa Atıf Sisteminde

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Akbulut, Uğur. (2014). “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”. *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 95-110.

Genç, Mehmet. (1989). “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 175-186.

İnalçık, Halil. (1988). “Adâletnâme”. *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. I, İstanbul, 346-347.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1996). *Osmanlı Tarihi*. c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.